

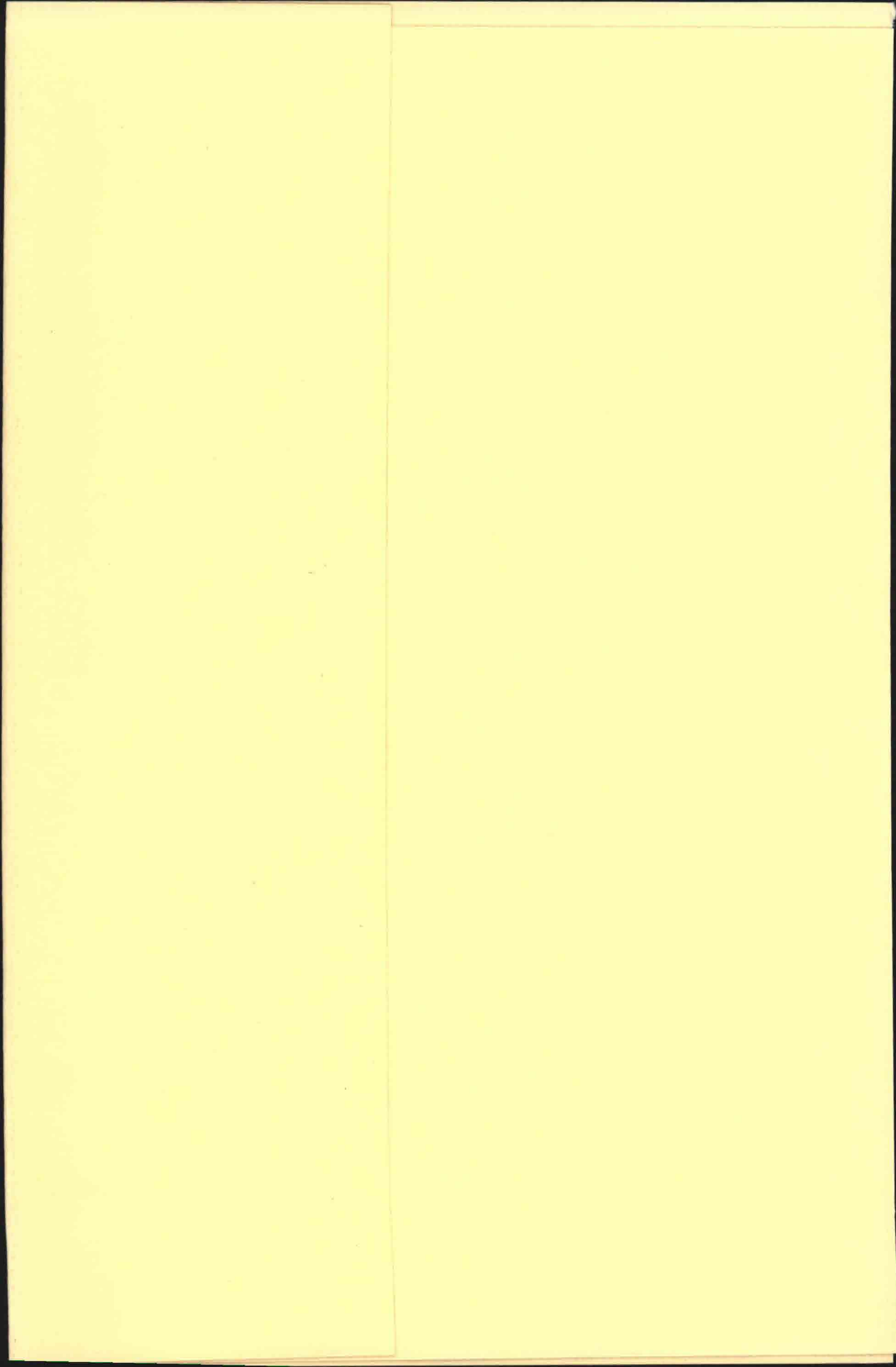

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.   **VER**
Putredine compar   *Vere Venus gaudet florentibus aurea serlis.*

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB

NR. 23 1993

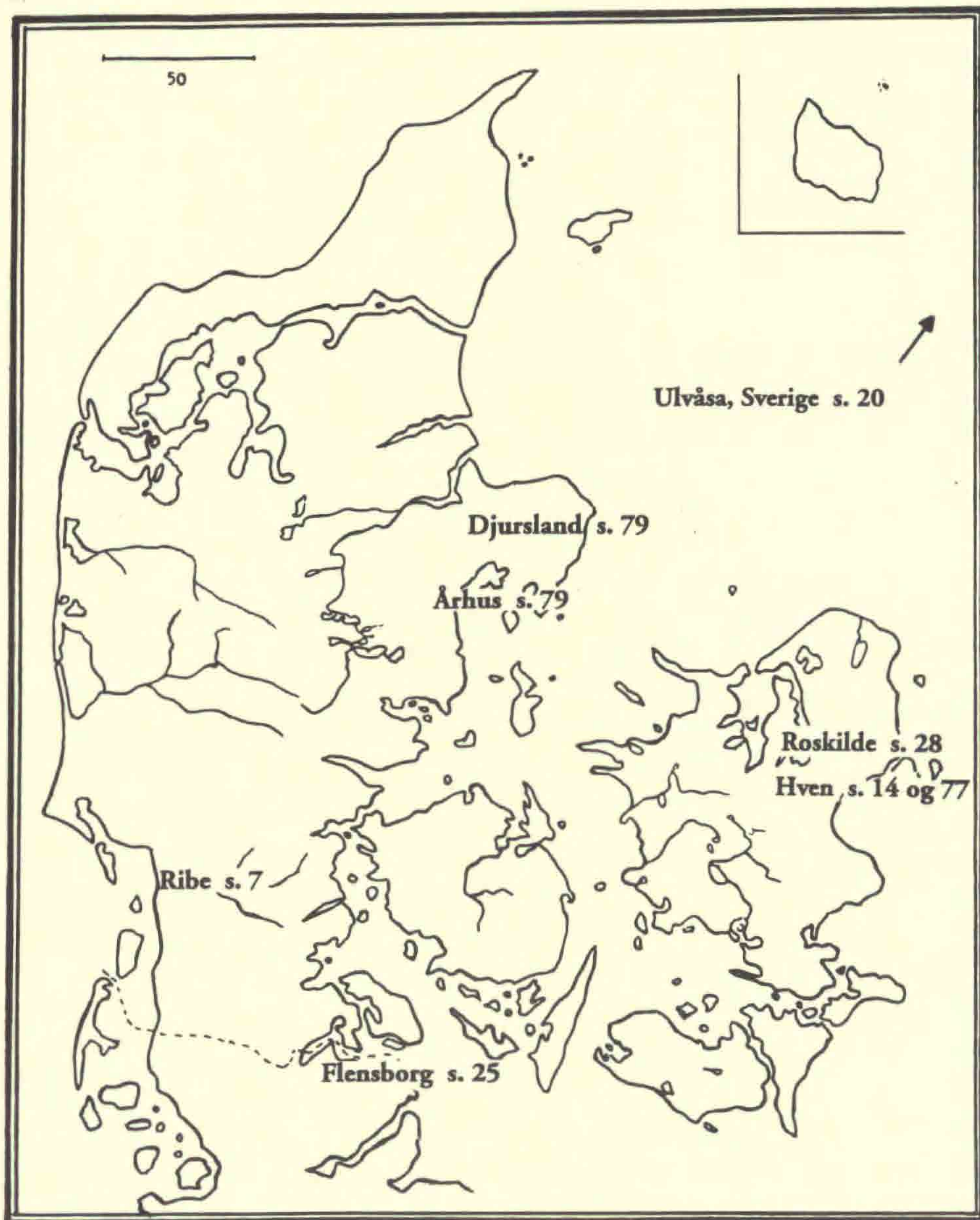
FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 23 1993

ISBN 87-88241-13-0
ISSN 0107-895X

INDHOLDSFORTEGNELSE

Johan Lange: Gråbrødreklostrets planter i Ribe	7
Sven-Ingvar Andersson: Uraniborgs renæssancehave	14
Kjell Lundquist: Runddelen (»Rondalen«) på Ulvåsa	20
Asger Ørum-Larsen: 2400-årig marmorsarkofag udgravet i park i Flensborg	25
Anette Kruse og Johan Lange: Et væld af grønt. Fra restaureringen af Dronning Caroline Amalies kiste i Roskilde Domkirke	28
Niels Klougarts Erindringer, et uddrag ved Asger Klougart	37
Hundredårsminder	
Georg Georgsen	46
Hans Mosegaard	55
Små meddelelser	
Havekulturfonden	58
Haven på museum	58
Bevaring af gamle havesorter i England	60
Havebrugshistorisk dagbog okt. 1992 - sept. 1993	62
Bibliografi okt. 1992 - sept. 1993	66
Anmeldelser	
A. Klougart og Vilh. Nielsen: Gartnerfaget, 75 år med Vækst og Udvikling	70
Penelope Hobhouse: Plants in Garden History	71
Uraniborgs Renässansträdgård. Renässansens växtmaterial	73
J. Lind & H.N. Garner: Klosterhaven i Øm	76
Ekskursionsberetninger	
Hven lørdag den 26. juni	77
Århus og Djursland den 21. - 22. august	79

Trykt med økonomisk støtte fra Statens Bibliotekstjeneste, Undervisnings- og
Forskningsministeriet, Skov- og Naturstyrelsen og De danske Haveselskaber.

Gråbrødreklostrets planter i Ribe

Fra udgravningen ved Dagmargården 1993

Plants from the Franciscan Monastery in Ribe.

From the excavation at Dagmargården 1993.

Keywords: Middle Ages; Cultivated Plants; Archaeological excavation; Seeds; Datura stramonium; Solanum nigrum; Germination; History; Denmark

Johan Lange

I de godt 300 år (fra 1232 til 1537), ovennævnte kloster eksisterede før reformationen, har der naturligvis været dyrket nytteplanter i haven. Ingen som helst skriftlige kilder røber hvilke. Nu i foråret og sommeren 1993 kom chancen for ad anden vej at løfte sløret ganske lidt, idet en udvidelse af plejehjemmet Dagmargården mellem Skt. Laurentiigade og Nygade blev besluttet af kommunen og en fløjnedrivning fuldført, således at Den antikvariske Samling i Ribe kunne foretage en udgravning. Det arkæologiske udbytte har været meget tilfredsstillende. Klosterkirkens afgrænsning mod nord, syd og vest kunne fastlægges nøje, ligesom vejforløb, murtykkelser og -konstruktioner kortlagdes; og under og nord for klostret opgravedes skeletter i stort tal, tilsammen ca. 600, der nu sendes til Universitetet i Odense til nærmere undersøgelse for bl.a. sygdomme. Den overflødige jord blev under de arkæologiske undersøgelser kørt til marker ved Tange lidt øst for Ribe, hvor nogle af dyngerne har ligget siden april 1993. Både på disse dynger og på profilvægge og færdiggravede småarealer på udgravningen fremspirede planter af mange slags og af stor frodighed og livskraft, særlig på dyngernes løse og gennemluftede jord.

Til et studium af middelalderplanter har forholdene ved denne lejlighed den ulempe, at der netop i Laurentiigade-Nygade-området i langt over 100 år har ligget haver og været dyrket pryd- og nytteplanter i ret stort tal. Mange af dem kaster frø, og sammen med det stedlige ukrudt bliver det til et blandet fremspiringsresultat, hvoraf de ægte klosterplanter kommer til at udgøre den mindste del.

Til gengæld har det været en fordel, som nævnt, at kunne studere fremspiringen under to forskellige betingelser, 1) direkte på den originale vok-

seplads, 2) fire kilometer herfra, nemlig en mark ved Tange, hvortil de fremspirede planter er transporteret i frøstadiet. Overensstemmelsen mellem de to artslister er ret stor og en eventuel variation inden for en art er næsten uden undtagelse den samme på de to lokaliteter.

Desværre er den mest interessante i dette selskab kun fundet et sted, nemlig den enårige bulmeurt ved Dagmargården. Både den og dens hovedform, den toårige bulmeurt, er berømte og berygtede læge- og giftplanter; begge anvendt som bedøvelsesmiddel og imod tandpine, hoste og astma, men også i forbryderisk øjemed, fx i hønsehuse, så hønsene kunne stjæles uden at støje. Det er især frøene, giften er koncentreret i, og de bliver enten ophedet, således at røgen bliver indåndet af ofret (eller patienten) eller udtrukket i vinafkog eller ekstrakt af anden slags.

Pigæble i den lillablomstrede form (*Datura stramonium tatula*), der før mit besøg i Ribe af en fritidsbotaniker var blevet iagttaget og indsamlet

Pigæble (*Datura stramonium*)

uden arkæologernes viden midt i den nordre profilvæg ved Dagmargården, stod også i fuld blomst på dyngerne i Tange, således at vi har den fra begge lokaliteter. Pigæble nævnes i en række af vore mellem-europæiske plante- og lægebøger fra 1500-tallet: Fuchs 1543, Lonicer 1551, Dodonæus 1554 osv., altså på et tidspunkt, hvor gråbrødreklosterhaven var ophørt. Herhjemme træffes dens navn første gang hos Hans Rasmussøn Block 1647. Men han betragter den som prydblant, hvilket kunne tyde på at den ældgamle rolle som medicinplante nu var underordnet, i hvert fald i visse kredse. Imidlertid træffes plantens gamle navn *Stramonea* (netop brugt af Block) i en af Den hellige Hildegard af Bin-

gens lægeplantelister i værket *Physica*. Hildegard døde i 1178; så hvis vi tør regne med at det gamle navn virkelig har været brugt om samme plante som den der straks efter middelalderen hed *Stramonea*, så er det ikke urimeligt at betragte den som (også) en danske middelalderlig kulturplante.

Det er meget spændende, at to eksemplarer af en pigæble-form nu er dukket op dels ved Dagmargården et stykke nede i middelalderjordlagene, formodentlig fra ca. 1400, dels ved Tange. Det har bekræftet den her fremsatte teori.

Hvad angår bulmeurt er vi ligeledes på sikker grund, når vi betragter en fremspiret bulmeurtplante, den eneste der kom i 1993, for en direkte efterkommer af gråbrødrenes lægeplanter i Ribe. Det nye og uventede er at det drejer sig om den enårige, spinklere form, mens det ellers, hvor man ser eller hører om fremspirende kloster- og borgplanter, er den toårige type med en enorm roset det første år og i andet år en høj grenet blomstrende, senere frugtbærende stængel med mange mindre blade i blomsterstanden. Imidlertid er den enårige type ikke ny for Ribe, idet jeg husker den meget tydeligt som sparsomt og ustadigt ukrudt i min barndomshave i Laurentiigade skråt over for Dagmargården (dengang »Alderdømshjemmet«). Det har været i 20'erne og indtil 1932, da min mor forlod byen. I samme have voksede ligeledes spontant tvebo galdebær (*Bryonia dioeca*), filtet kongelys (*Verbascum thapsus*) og slangerod (*Aristolochia clematitis*), alle tre fra klostertiden. Den sidste har jeg kunnet følge så godt som årligt indtil 1992, men i 1993 var den tilsyneladende væk. Den enårige bulmeurt ses ellers i samlinger, fx botaniske haver, fordi den villigt spirer året efter frøhøstning og derfor er velegnet til at dyrke i demonstrationsbede, hvor man må være sikker på at få noget at vise frem. Den toåriges frø spirer normalt ikke de første år, hvilket har givet anledning til den forestilling, at de fra munketidens frøsætning stammende planter kun giver golde frø, der aldrig vil spire, hvilket naturligvis er forkert.

Bulmeurtfrø er påvist arkæologisk i Syd-Slesvig fra årene kort før vor tidsregnings begyndelse. Det er sket for meget nylig, men allerede i 1971 blev det kendt at bulmeurtfrø var fundet i en Fyrkat-grav, altså fra før munkevæsnets ankomst til Danmark, hvilket yderligere blev bekræftet ved fund af frø fra Ribes grundlæggelsesår i de første årtier af 700-tallet. Godt nok blev planten efter kristendommens indførelse anvendt af lægekyndige munke; men disse var ikke de første til at hjembringe den til Danmark.

Blandt de andre tidligt importerede nytteplanter i Danmark, nemlig fra årene lige før og lige efter vor tidsregnings begyndelse, er i Ribe i året 1993 fremspiret opium-valmue, skvalderkål og hyld, de to første i ret stort tal. Af disse tre når kun valmuen frem til blomstring i dens første og normalt eneste år. Mærkeligt nok var der en lille farveforskel i blomsterne på

de to lokaliteter, hvilket næppe skal tillægges nogen betydning. Opiumvalmuen har allerede i den græske oldtid spillet en stor rolle i gudekulten, ligesom man i udlandet kendte til lægemidlets, morfinens, virkemåde og bedøvende virkning. Men fra endnu tidligere tid, ca. 2000 f.v.t., kendte man til brug af valmuefrøene, kaldt birkes, som næringskilde og let krydderi. Også herhjemme kendes og anvendes de i form af en beskeden belægning på fx rundstykker.

De sidste tre noget senere indførte middelalderkulturplanter er svaleurt (ca. 1250), løvstikke (ca. 1340) og galdebær (ca. 1450) uden at der kan tillægges den indbyrdes forskel i indførselsårene nogen betydning. Kun løvstikke spiller af disse tre en rolle i vore nyttehaver idag; og den kendes af alle. Dens anseelse kan have hjulpet den igennem eventuelle trængsler gennem årene. Sådant hjælp har de to andre bestemt ikke behøvet; for deres overlevelsessevne er stor. Men mens svaleurt er almindelig over hele landet,

Sort Natskygge (*Solanum nigrum*)

dog næsten kun ved beboelse, er galdebær sjælden. Svaleurt har været brugt mod øjensygdomme og gulsot og har været omgivet af megen mystik på grund af datidens faste overbevisning om dens muligheder i guldmageriet. Galdebær, som i Ribe kun træffes i den rødfrugtede, tvebo art, har været brugt som afføringsmiddel, men formentlig mere som erstatning for (forfalskning af) alrune; alruneroden mentes at have en universel beskyttende kraft hos dens bærer.

De i nyere tid til Danmark indførte kultur-, især pryddplanter har næppe spillet så stor og afgørende en rolle for menneskeheden som de middelalderlige, i hvert fald ikke de i Ribe ved denne lejlighed fundne. Anderledes måske med flere af de i landet hjemme-

hørende planter, ukrudtet om man vil. De er imidlertid omtalt så mange steder, så det skulle være overflødig her. Kun er de, der med sikkerhed vides anvendt som fødeemner i oldtid og middelalder, afmærket med et N, se Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder XI sp. 205-12.

Yderligere er der om to af de under oprindelige, vilde planter opførte arter, nemlig jordrøg (*Fumaria officinalis*) og sort natskygge (*Solanum nigrum*) det at bemærke, at de har spillet en vis rolle i skolemedicinen; de nævnes således hos Harpestreng, Chr. Pedersen og Henrik Smid, der roser deres alsidige betydning for helbredet. Deres rolle i folkemedicinen synes mindre: H.P. Hansen, Evald Tang Kristensen, Tode og Hornemann nævner den ene eller dem begge perifert.

Natskygges historie har længe været problematisk. I øjeblikket regner man med at den først dukker op i Norden i den varme bronzealder (15 frø fundet i Egtved i 1925); at det er en sydlig plante viser dens stadig store følsomhed for frost klart. Den synes så at trænge frem hos os gennem jernalder og vikingetid, indtil den i middelalderen tager stærkere til, muligvis hjulpet af mennesket, delvis på grund af medicinske egenskaber. Den har imidlertid også været dyrket som køkkenurt, ikke blot i oldtiden (Dioskorides), men også noget i Ml. og N.Europa:

Et af dens navne *Maurella* (Harpestreng m.fl.), der er samme ord som *Morel*, tyder på en udbredt anvendelse som spisefrugt (ligesom måske det lige så gamle *Helgebær* på medicinsk brug). Et andet gammelt navn *Solatrum* (hos Hildegard) med sideformen *Solanum*, der begge betyder trøst, opmuntring, synes også at være anbefalende navne. En højt anset kender af oldtidens og middelalderens planter R. Fischer-Benzon henviser til Den hellige Hildegard af Bingen's og Albertus Magnus' meget positive holdning over for sort natskygge.

På et eller andet meget senere tidspunkt har denne holdning bredt sig til Amerika: I Bailey's 1116 sider store værk: *Manual of Cultivated Plants* (1949) skrives om sort natskygge, at den i visse former er dyrket for de dobbeltstore spiselige frugters skyld, og da kendt under navnene *Morelle*, *Huckleberry*, *Wonderberry*, *Sunberry*. Men det må nok understreges at frugterne skal være fuldstændigt modne, før giften er væk. Og uden strengt udvalg i materialet vil frugterne hurtigt degenerere.

Jordrøg er lige så lidt som natskygge en frosthårdfør plante og synes at være en ret sen indvandrer, måske omtrent som sort natskygge. Også hvad anvendelighed i medicinsk henseende angår, kan den sammenlignes med denne, jf. dens latinske navn *Fumaria officinalis*. Formodentlig er det da de to planters udstrakte (?) anvendelse i middelalderen, der er skyld i den meget rigelige forekomst på begge fremspiringsområderne, en individualitet som først slog arkæologen Hans Skov, på hvis foranledning jeg blev kaldt til Ribe.

*Plantefremspiringen på to forskellige lokaliteter anført i de to yderste kolonner.
Danske navne alfabetisk i midten*

Dagmargården

Tange

Oprindelige («vilde») planter

N	Urtica urens	Brændnælde, Liden	Urtica urens
	Senecio vulgaris	Brandbæger, Almindelig	Senecio vulgaris
	Lamium album	Døvnælde	Lamium album
	Ulmus glabra	Elm, storbladet	
		Forglemmigej, Mark-	Myosotis arvensis
N	Stellaria media	Fuglegræs	Stellaria media
N	Chenopodium album	Gåsefod, Hvidmelet	Chenopodium album
	Lapsana communis	Haremad	Lapsana communis
	Aethusa cynapium	Hundepersille	Aethusa cynapium
N		Hyrdetaske	Capsella bursa-pastoris
N	Fumaria officinalis	Jordrøg	Fumaria officinalis
	Chamomilla maritima	Kamille, Lugtløs	Chamomilla maritima
	Lepidium ruderae	Karse, Stinkende	Lepidium ruderae
N	Malva silvestris	Katost, Almindelig	Malva silvestris
N	Malva neglecta	Katost, Rundbladet	
	Trifolium hybridum	Kløver, Alsike-	Trifolium hybridum
	Lycopus arvensis	Krumhals	Lycopus arvensis
N	Taraxacum officinale	Mælkebøtte, Almindelig	Taraxacum officinale
N	Solanum nigrum	Natskygge, Sort	Solanum nigrum
N	Polygonum pallidum	Pileurt, Bleg	Polygonum pallidum
		Pileurt, Vej-	Polygonum aviculare
	Lolium perenne	Rajgræs, Almindelig	
	Poa annua	Rapgræs, Almindelig	Poa annua
	Galium aparine	Snerre, Burre-	
N		Spergel	Spergula vulgaris
	Viola arvensis	Stedmoderblomst, Ager-	Viola arvensis
	Viola tricolor	Stedmoderblomst, Vild	Viola tricolor
	Sonchus oleraceus	Svinemælk, Have-	Sonchus oleraceus
	Sonchus asper	Svinemælk, Ru	
N		Tidsel, Ager-	Cirsium arvense
	Cirsium lanceolatum	Tidsel, Horse-	Cirsium lanceolatum
	Carduus crispus	Tidsel, Kruset	
N	Lamium purpureum	Tvetand, Rød	Lamium purpureum
		Valmue, Kølle-	Papaver dubium
	Euphorbia peplus	Vortemælk, Gaffel-	Euphorbia peplus
	Euphorbia helioscopia	Vortemælk, Skærm-	Euphorbia helioscopia

Kulturplanter indført i nyere tid

		Daglilje	Hemerocallis sp.
	Myosotis culta	Forglemmigej, Have-	Myosotis culta

Nicandra physaloides	Kantbæger	Nicandra physaloides
Phytolacca acinosa	Kermesbær	Phytolacca acinosa
	Lungeurt, Plettet	Pulmonaria saccharata
	Margerit, Kæmpe-	Chrysanthemum maximum
Prunus cerasifera	Mirabel	Prunus cerasifera
Reynoutria japonica	Pileurt, Japan-	Reynoutria japonica
Symphoricarpus albus	Snebær, Almindelig	Symphoricarpus albus
Calystegia pulchra	Snerle, Have-	Calystegia pulchra
	Solsikke, Staude-	Helianthus rigidus
Papaver bracteatum	Valmue, Kæmpe-	
Viola wittrockiana	Stedmoder, Have-	Viola wittrockiana
	Stjernesker	Astrantia major
	Ærenpris, Langbladet	Veronica longifolia

Kulturplanter indført i middelalderen

Hesperis matronalis	Aftenstjerne	Hesperis matronalis
Hyoscyamus niger	Bulmeurt, enårig type	
Bryonia dioica	Galdebær, Tvebo	Bryonia dioica
Sambucus nigra	Hyld, Almindelig	Sambucus nigra
Levisticum officinale	Løvtikke	Levisticum officinale
Datura stramonium		Datura stramonium
var. tatula	Lillablomstret Pigæble	var. tatula
Aegopodium podagraria	Skvalderkål	Aegopodium podagraria
Chelidonium majus	Svaleurt	Chelidonium majus
Papaver somniferum	Valmue, Opium-	Papaver somniferum

Litteratur

- Albertus Magnus, *Historia naturalis*, seneste udg. 1867
 Bailey, L.H., *Manual of Cultivated Plants* 1949
 Block: Hans Rasmussen Block, *Horticultura Danica* 1647; facsimileudgave: *Ældste danske havebog* 1984
 Dioskorides: *Pedani Dioskoridis Anazarbei de materia medica libri quinque*, seneste udgave 1829
 Fischer-Benzon, R., *Altdeutsche Gartenflora* 1894
 Hansen, H.P., *Bondens Brød* 1954
 Harpestreng: *Harpestræng, Gamle danske Urtebøger, Stenbøger og Kogebøger*, udg. af Marius Kristensen 1908-20
 Hildegard af Bingen, *Physica*, udgivet samlet i 1533
 Hornemann, J.W., *Forsøg til en dansk oekonomisk Plantelære* 1796, 2. udg. 1808
 Kristensen, Evald Tang, *Gamle Raad for Sygdomme hos Mennesket* 1922
 Pedersen, Christiern, *En nøttelig Legebog faar Fattige och Rige* 1522
 Tode, Joh. Cl., *Samlede danske prosaiske Skrifter. VII Folkemedicin* 1795

Uraniborgs renæssancehave

Restaureringsprojektets forudsætninger og hypoteser ¹⁾

*The Renaissance Garden of Uraniborg
Bases and Hypotheses of the Restoration Project.*

Keywords: Renaissance; Gardens; Reconstruction; History; Tycho Brahe; Hven; Sweden

Sven-Ingvar Andersson

Oversat med forfatterens tilladelse af Johan Lange

Astronomen og adelsmanden Tycho Brahe (1546-1601) fik i 1567 Hven i forlening af sin velynder kong Frederik II (1534-1588). Han begyndte straks at anlægge sit Uraniborg. Det stod færdigt i 1581 og fungerede til 1597 som fornem beboelse og astronomisk forskningsinstitut. Anlægget kendes gennem to illustrationer fra samtiden (et kort hos Georg Braunius 1586 og et billede i *Astronomiae Instauratae Mechanica* 1596). Billederne viser en fantasifuldt udstyret bygning i midten af en rund gårdsplads, som igen er omgivet af fire haver med hver sit lysthus. Udenfor haverne, som er præcist afgrænsede af et stakit, ligger lunde af regelmæssigt plantede træer. Bygningen, gårdspladsen, haven og lundene er alle indesluttede af en vold, som danner et kvadrat med apsisformede fremspring på hver af de fire sider. I alle kvadratets fire hjørner ligger bygninger, som gennem diagonale gange er parvis forbundet med hinanden og med huset i midten.

Anlægget er præget af geometri, symmetri, sirlig detaljering og af harmoniske proportioner. Et nærmere studium afslører et gennemført mål- og proportionssystem. Det samlede indtryk er den rene og mest typiske renæssance, og alligevel er Uraniborg ikke typisk. Der findes intet anlæg i hele Europa, dengang såvel som senere, som på samme måde forbinder beboelse, have og fæstningsværk i et og samme stærkt symmetriske greb.

Forbilleder

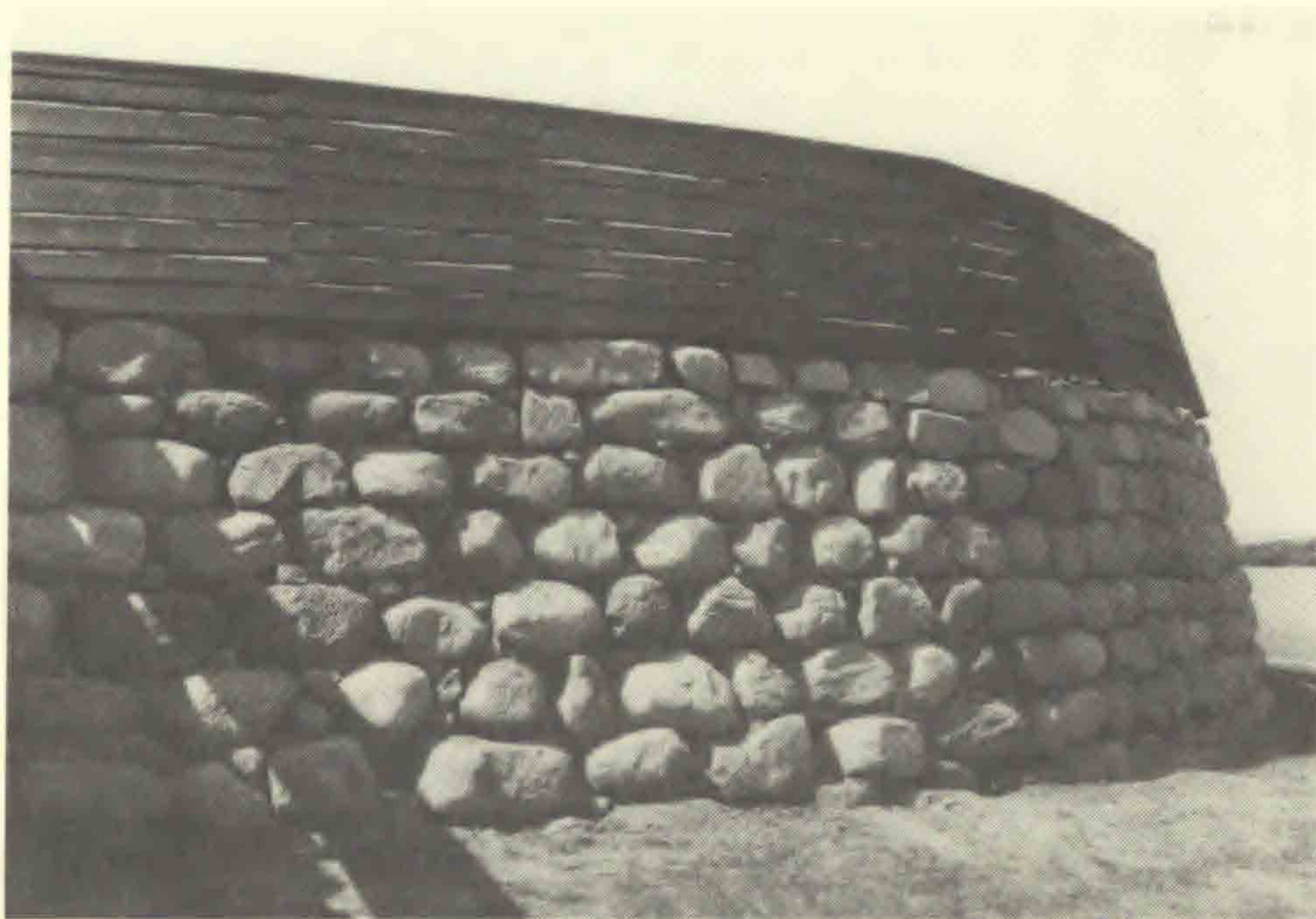
Den urolige tid førte til en omfattende bygningsvirksomhed i Danmark i hele 1500-tallet. Alle herremandshuse var formede som borge. Først i

form af et fritliggende hus som fx Glimmingehus (1499), senere som fire længer omkring en borggård med diagonalt placerede tårne som fx Trolleholm (1538) og Torup (1545). Endnu senere som trelængede borge med en åben borggård omgivet af voldgrave som fx Vittskøvre i Skåne og Frederiksborg på Sjælland.

Kunsthistorien har søgt efter forbilleder til Uraniborg og fundet mange. Det lille slot anses for at være inspireret af Palladio's Villa Rotunda i Italien (1567-97) og af Chambord (1530) i Frankrig. De præges af samme arkitektoniske geometri, men de har ingen symmetrisk indfatning af haven og fæstningsværket. Havernes form og mønster kunne være hentet fra det hollandske billedværk *Hortorum viridariumque forma* af Vredeman de Vries fra 1577, eller fra en af franskmanden Du Cerceau's (1515-1585) mønsterbøger for slotte og haver. For fæstningsværket findes der italienske forbilleder i værker af San Micheli og Marchi. Dürer (1471-1528) og hollandske forfattere har bidraget med nordeuropæiske eksempler.

For centralanlægget som ide findes der forbilleder i den italienske højrenæssances idealhaver. Den botaniske have i Padua fra 1533 forener tidens havemønster med fæstningsidealet i et rundt muromgivet anlæg med sirligt rabatmønster i gennemført symmetri, men der savnes bygninger.

Den uden sammenligning vigtigste byggeplads i Danmark på Tycho Brahes tid var Kronborg. (Man må huske på at alle Christian IV's festlige bygninger ikke påbegyndtes førend Uraniborg var færdig). På Kronborg fandt man den kostbare, udvendige udsmykning, men ikke Uraniborgs lette elegance og symmetri. Der fandtes derimod den hollandske arkitekt Hans van Steenwinkel som sagkyndig.

Den normale herremandsbolig 1567 var nord for Alperne en fæstning med små vinduer. Den lå til yderligere bekræftelse bag en voldgrav; og fandtes der en have, lå den som en selvstændig enhed ved siden af borgen som ved Trolleborg i Skåne og Gammel Estrup i Jylland. Fandtes der arkitektonisk luksus i facadernes udformning, så lå den godt beskyttet inde på borggården som fx arkaden på Torup. Man skulle til Italien for at finde mod haven åbentliggende villaer: La Rotunda ved Vicenza eller Poggio a Cajano ved Firenze (bygget samme år som Glimmingehus!).

Motivet og forbillederne kan man gætte sig til, resultaterne ser man. Tycho Brahe så med videnskabsmandens og kunstnerens friske øje og forenede italiensk stadsbyggekunst og bygningsarkitektur. I stedet for at bygge et befæstet hus opførte han en pavillonlignende bygning inden for en bymur! Inden for murene blev der plads til haver og lysthuse. De til byggeprogrammet hørende små bygninger placeredes som portbygninger og vagttårne i fæstningsvolden som i middelalderbyerne Carcassonne og Visby. Det var en løsning som dækkede hans behov og svarede til hans ambitioner.

Uraniborg stod og faldt med Tycho Brahe. Efter at han blev tvunget til at forlade Hven 1597, havde Uraniborg ingen mening. Den demonteredes. Sandstensornamenterne og teglstenene sejledes over til København og Kronborg. Den magnifikke kongsgård på Hven er sandsynligvis opført af de sten, som dannede fæstningsvoldens ydre beklædning.

Restaureringsprojektet

Af det Uraniborg som havde tiltrukket det videnskabeligt interesserede Europas blikke i to decennier og som blev besøgt af den engelske kong Jacob og den danske kong Christian IV, fandtes der i 1989 kun en grube; videre nogle eroderede volde, som viste anlæggets udstrækning og omtrentlige form. Det var astronomiinteresserede lægmænd, som gjorde myndighederne opmærksomme på tingenes triste tilstand. Lokket af kendskabet til den navnkundige Tycho Brahe og hans virksomhed kom hvert år strømme af turister for at besøge den plads, hvor han gjorde sine banebrydende observationer. De fandt Ivar Johanssons mægtige skulptur nær ved en trist kirke og en nedslidt skolebygning samt et kraterlignende hul i jorden. Intet støttede dem i forestillingen om et astronomisk sagns-

lot med en Pegasus, fantasiens symbol, på tårnspirets vindfløj. Karl Larsson, jurist i Ystad og Klas Hyltén-Cavallius, lærere i Landskrona begyndte at vække myndighederne i Landskrona og rigsantikvarembudet i Stockholm. Professor emeritus i astronomi Gunnar Larsson-Leander ved universitetet i Lund tilhørte entusiastene. Da så en anonym velgører skænkede 50.000 kr. til Landskrona kommune til anvendelse ved et skitseprojekt af anlægget, begyndte renoveringstankerne at tage form.

Opgaven blev nu betroet mig, hvorefter jeg straks begyndte at samle materiale og oplysninger. Sammen med min medarbejder Henrik Pøhlsgaard studerede jeg bygningslevnene på pladsen ligesom en del af de skrifter, som gav oplysninger om Tycho Brahe og hans samtid samt det sene 1500-tals botanik, arkitektur og havekunst.

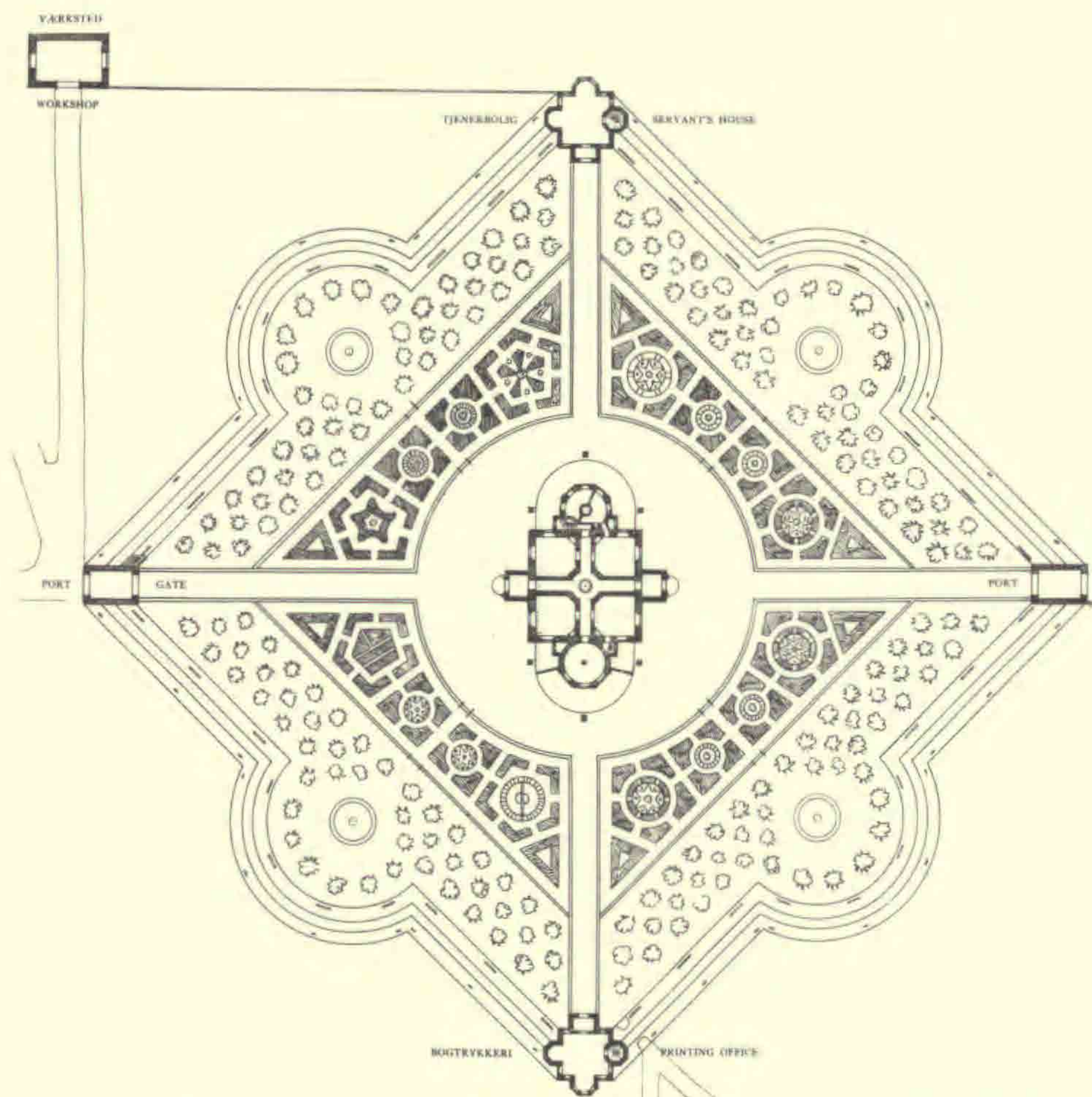
Det ansås for en ulempe at hvenboernes eneste ikke-kirkelige forsamlingsbygning, den gamle sogneskole, lå inden for Uraniborgs volde. Kommunen ville ikke bekoste en flytning, og ø-boerne følte helt naturligt meget for deres skole. Stort problem. Kunne man ikke flytte skolen, kunne man heller ikke renovere Uraniborg, var den almindelige mening. Samtidig drøftede man fra antikvarisk side det mere eller mindre rimelige i at genopføre et anlæg, som nok var litterært dokumenteret, og hvoraf der var blevet udført detaljerede rekonstruktionstegninger under medvirken af de danske forskere Beckett og Christensen, men hvis form kun var sikkert beskrevet i de to illustrationer fra 1500-tallet - som allerede nævnt. Uraniborg havde ikke eksisteret i næsten 400 år.

Omkostningerne stillede sig naturligvis også i vejen for ambitiøse planer.

Den tanke fødtes da, at man kunne genskabe Uraniborg som om Tycho Brahe stadig var igang med at bygge det op. Resultatet blev et projekt som indebar: At alle volde skulle rettes op til en præcisere form undtagen den store vold med træer, der danner en velgørende skærm mod kirken; at NØ-volden skulle bygges op i fuld højde og forsynes med brystværn; at en af de fire haver skulle rekonstrueres i detaljer og at kældergruben skulle fyldes op.

Rigsantikvar Margareta Björnstad akcepterede ideen og bidrog til udførelsen med 2 millioner kr. under forudsætning at Landskrona kommune gav det samme. Det gjorde den, og Holger Craafords stiftelse spædte til med en million. Der nedsattes en arbejdsgruppe med kommunalråd Harry Nilson og planchef Gunnar Hermansson som repræsentanter for kommunen, Lars Cnattingius for rigsantikvarembudet, lensantikvar Carin Bunte for det regionale kulturværn, professor Anders Ödman for arkæologisk institut ved Lunds universitet og professor Sven-Ingvar Anderssons landskabsarkitektkontor som projekterende instans.

Devisen for det følgende arbejde kunne have været Tycho Brahes valgprog *Non haberi sed esse*, dvs. Ikke det at synes, men det at være betyder

noget. Ikke bare ide men virkelighed. Tycho satte naturligvis dette valg-sprog i forhold til stjernerne; vi anvendte det mere konkret. Hvordan skulle vi komme frem til en ny virkelighed for 1500-tallets Uraniborg?

Fra at have »skummet« kilderne gik vi nu dybere til den. Også helt bog-staveligt, eftersom arkæologien var vejen til at verificere de skriftlige kil-der. Ulrik Bugge fra mit kontor og senere arkæologen Magnus Arthursson søgte sporene efter voldenes form og konstruktion og havegangenes forløb og mønster i jorden.

Det ville føre for vidt at beskrive hele forløbet. Resultatet blev: Spredte spor i terrænet blev koblet til Tycho Brahes egne beskrivelser og tidens lit-teratur om arkitektur, havekunst og forsvarsteknik på en sådan måde at de første skitser kunne korrigeres i detaljerne og at et tilforladeligt projekt kunne tegnes. Hvad angår haven, som er mest interessant i denne forbin-delse, fandt vi stensætninger, som viste hvor de diagonale gange havde

været, og huller der viste hvor stakittet havde stået, og sneglehusskaller som antyder, hvorledes gangene havde været grusede.

Ved at stille Tycho Brahes rabatmønster op mod italiensk, fransk og hollandsk havelitteratur fra den tid kunne vi se at den var kulturhistorisk autentisk. Gennem oplysningerne om at Tychos havekyndige søster Sofie havde opholdt sig hos sin bror i lange perioder, kunne vi knytte haveambitionerne realistisk til Uraniborg, og gennem rekonstruktionerne i Villandry i Loiredalen og i Leyden kunne vi forvise os om at disse 1500-tals syner også kunne være virkelighed. 1500-tallets finere haver var i høj grad mønstre, en slags grus- og buksbomgeometri, men de indeholdt naturligvis også planter. For at få så autentisk plantemateriale som muligt konsulterede vi det gamle Skånelands mest fremtrædende kender af havehistoriske planter, den danske professor Johan Lange. I en særlig artikel i samme bog, hvori originalen til indeværende artikel er bragt, gør han rede for 1500-tallets plantemateriale-problemer.

Hvis man tager fantasien til hjælp, når man besøger Hven, kan man forestille sig at Tycho Brahe er i gang med at opbygge Uraniborg just nu. Han prøver sig frem, kan man tænke sig. I Tycho Brahes virkelighed fortsatte arbejdet. Han kom per ardua ad astra, gennem besværlighederne til det færdige resultat. Det skal vi ikke. Det som er udført er tilstrækkeligt til at vise, hvilke ambitioner den stærke astronom havde med sit Uraniborg. Hvis der havde været flere penge, havde det været fint, om man kunne opføre den tynde stålramme, der skulle give en forestilling om bygningens størrelse, og som allerede er projekteret. Men det dokumentariske materiale kan ikke bære en større rekonstruktion end den der er udført.

Derimod må vi håbe at den i fremtiden passes så godt, at den ikke lider samme skæbne som den første. Vel var Tycho helt fortrolig med det latinske ordsprog sic transit gloria mundi, sådan forgår verdens herlighed; men lad os hellere standse ved et par andre latinske ord: Hortus amoenus. Det betyder prydhave, og pryd er vel ikke nødvendigvis kortvarig: Stjerner er jo evige.

Note

1) Den svenske original trykt i en 117 sider stor rapport fra et seminar på Alnarp 19. feb. 1991, redigeret af Kjell Lundquist, med bidrag af Sven-Ingvar Andersson, Richard Bradshaw, Allan Gunnarsson, Johan Lange, Klas Hyltén-Cavallius og Kjell Lundquist.

Runddelen («Rondalen») på Ulvåsa¹⁾

The Tree Circus »Rondalen« in Ulvåsa

Keywords: Linden Trees; Trees in Circles; Avenue; Sweden

Kjell Lundquist²⁾

Oversat med forfatterens tilladelse af Johan Lange

Runddelen på herregården Ulvåsa i Östergötland udgør et mægtigt kulturhistorisk udtryk i træer ude i landskabet. Den udgør ved siden af haver, parker og alleer netop en sådan »bevidst arkitektonisk frembringelse«, som tilsigtes i det nystiftede svenske kulturminde-lag (KML 1988: 950), og for hvilket den nye bygningsminde-definition er beregnet. Der er derfor god mening i at beskrive og forklare udtrykket.

En anden grund til at skrive om Runddelen er, at den må virke som en inspiration til fortsat at skabe nye trævækstformationer i en tid der ellers er fattig på »bevidst arkitektonisk frembringelse« med træer i hovedrollen.

Hver tid har sin havetype

Hver periode i havekulturens historie har udviklet sin specielle stil ud fra deres bestemte forudsætninger. Hver tidsalder har skabt sine haver og parker med sine moderigtige udtryk og karakterer. Dem har også træet været underkastet. Tiden og moden har i højeste grad påvirket og styret anvendelsen af træer. Engang imellem er træet blevet tvunget til at underordne sig den strenge form og kollektive ensartethed. Til andre tider har det fået lov til at vokse individuelt og udfoldet sig i fuld frihed.

Træets udvikling »kun til lyst« i haver, parker og ude i landskabet er historisk set ung. Endnu yngre er det fritvoksende prydræ. Havekulturens træer udgjordes længe af de »ydende træer. Som arv fra jernalderen og middelalderen dyrkedes frugttræer og nødder. På tilflugtsområder og ved borge og fremfor alt ved klostre forekom desuden eksklusiviteter som valnødder, ægte kastanier, morbær og vinranker. Nyttevækster dominerede fortsat til langt ind i 1600-tallet i Sverige.

Løvgange, hække og alleer

»Bevidst arkitektoniske udtryk« med træer går dog mere end et halvt årtusind tilbage i tiden. En sammenfatning af de mest velkendte udtryk vil kunne se således ud:

Løvgangen fandtes allerede i middelalderen. Betegnelsen er et af de første selvstændige udtryk i forbindelse med træer, som har kunnet udskilles, et af tidens »lystudtryk« ved siden af udtrykket »ydende træer«.

Under renæssancen udvikles og forherliges beskærekunsten og især formklipningen (topiary). Nu manifesteres det individuelt formbeskårne træ ligesom den klippede hæk i alle størrelser og former. Barokkens mest prægnante udtryk er alleen. Den er det bidrag til havekunsten og landskabsarkitekturen, som mange fortsat anser for at være uovertruffet. Alleen har fejret sit 350-års jubilæum og lever som princip verden over i en mængde modificerede udtryk.

Solitärtræer og flerstammede trægrupper

Under romantikken afbildes og besynges det fritvoksende træ, prydræet. I den engelske landskabspark kommer det også til udtryk som et selvstændigt typeudtryk, ligesom træer i grupper (»clumps«) og i skovimitationer.

Rondalen ved Ulvåsa set fra herregårdens vinduer

Den »tyske havestil« i 1800-tallet koncentrerer sig i endnu højere grad om det individuelle og specifikke. Den frembærer en intensiv hortikulturel arts- og sortsinteresse. Fra et arkitektonisk synspunkt udgør den flerstemmede trægruppe dog det vigtigste bidrag.

Hvad 1900-tallets egne selvstændige arkitektoniske udtryk er eller vil blive, må fremtiden vise; det er i øjeblikket svært at se, hvilke udtryk i klasse med hækken, alene eller den flerstemmede trægruppe, som vor egen tid har bidraget med. Svært sønderflængede og mishandlede træer bliver måske 2000-tallets tragiske billede af hvad 1900-tallet afstedkom. Aldrig synes sjuskeriet med træer at have været større end nu.

Træets arkitekturhistorie i parker, byer og på kirkegårde udgør et interessant kapitel i havekunstens historie. Denne historie må dog skrives en anden gang. Der findes naturligvis mange andre klassiske udtryk for træformer end det der er blevet præsenteret ovenfor. Både selvstændige udtryk og varianter af forskellige historiske temaer. Et studium af disse kan anbefales. I tidens tørst efter ideer finder man inspiration i de historiske havemiljøer.

Træer i cirkel

Runddelen i Ulvåsa i Östergötland er et klassisk udtryk i træer. Kompositionen er lige så enkel som den er generel - træer plantet i en cirkel. I sin sammenhæng er den endda genial og af høj potens.

Ulvåsas historie går tilbage til middelalderen. Med Den hellige Birgittas virksomhed i 1300-tallet, som gjorde navnet velkendt verden over, er den dog alt for omfattende til at kunne berettes i denne sammenhæng.

Runddelen indgår i den tidligere ejer grev Carl Sparres ambitiøse og storslåede barokanlæg på Ulvåsa i 1660-tallet. Sten Karlings ord om havekunsten og på denne tid passer også godt til Ulvåsa: »Havernes komposition blev enklere og mere harmonisk. Man lagde vægt på de store parterrer, på rette, brede allebekransede gange, aksialitet, overskuelighed og symmetri.« Ulvåsas barokanlæg uden for den egentlige have og parken giver også et godt eksempel på et »skabt landskab«, hvori nyttefunktionerne i produktion underordnes en æstetisk og arkitektonisk overfunktion.

»Planterade trään på båda sijdar«

I Runddelen mødtes tidligere herregårdens gæster af værtsfolkets ekvipage. Herfra skulle de i ro og mag kunne nyde opkørslen til herregården og komme frem fuldt udhvilede. I en reduktionsprotokol fra 1681 læser vi følgende om hovedalleen, som strakte sig kilometerlangt til begge sider af Runddelen med træer (linde) med den klassiske indbyrdes afstand på 6 meter. »Söder mitt for gården eller Huuset är det nyia Träägården och regulare wägen anlagder, som med sijna dijken 14 allnar breedh och medh

planterade trääen, på båda sijdor, nästan 3,8 Mijhl, igenom gårdens och dherunder liggiande godzens giärden och engar snörrätt löper in till Stora landzvägen, och til prydnadh för en sådan gårdh icke medh ringa bekostnadh för färdigat ähr ...»

Alleen plantedes efter de geometriske kort at dømme engang mellem 1659 og 1674. I Carl Sparres egne notater læser vi at plantningsåret er 1667. Eksakt hvornår Runddelen kom til er endnu ikke fuldt udredet. Med god grund kan det dog antages at Runddelen er fra samme tid som alleen. Plantningsafstanden i Runddelen er den samme som i alleen, og et øjemål bekræfter at det vel kan dreje sig om godt 300-årige linde. Det første skriftlige belæg findes i skrivende stund på et geometrisk originalkort på Ulvåsa fra 1708.

Otte oprindelige linde

Runddelen består af 10 linde (*Tilia cordata*) hvoraf 8 må anses for oprindelige. To linde (*Tilia europaea*) er af yngre dato og har sikkert erstattet to ældre træer som er gået ud. Lindene er plantet i en cirkel med diameteren 21 meter. De enkelte c/c afstande er 6,5 m. Mellem de to par af linde som står på hver sin side af vejen er der 8 m. Alle øvrige mål

Rondalen ved Ulvåsa med herregården i baggrunden

fremgår af opmålingstegningen. På Ulvåsa findes yderligere en Runddel nogle hundrede meter længere mod syd, hvor den gamle landevej løber. Men den Runddel er af senere dato. Hvorledes tilslutningen har set ud mellem alleen og den større landevej yderligere nogle kilometer længere mod syd er derimod uklart.

Alléen gik formodentlig kort tid efter plantningen ud på grund af de lave og fugtige omgivelser, mens Runddelene bestod. Der findes flere vidnesbyrd som siger at agrene på begge sider af vejen regelmæssigt var oversvømmede om foråret trods udgrøftning. På kort fra den senere del af 1700-tallet og fra 1800-tallets begyndelse savnes også allé-markeringer. Ifølge øjenvidner fandtes ikke nogen allé langs med opfartsvejen til Ulvåsa i slutningen af 1800-tallet.

Form og funktion i skøn forening

Runddelen på Ulvåsa er et værdigt havehistorisk bidrag til det omgivende østergøtske kulturlandskab. Funktionen er tydelig og udtalt. Den udgør et etapemål i en næsten 5 km lang allé og akse. Form og funktion har indgået en skøn forening. Proportionerne er imponerende og behagelige. Styrken ligger i enkeltheden og i den bevidste placering, ikke i mængden af træer.

Runddelens udtryk for en mødeplads, en afvigelse fra det tilvante eller en »irrationalitet« i det ellers højst funktionelle står det frit for hver og en at udnytte. Landskabsarkitekten må gerne kopiere mål og notere arter og andet; han kan let kopiere og modificere det fysiske udtryk og gøre det til gavn for vor egen tid. Den indre mening og den store ære tilkommer alligevel kultureuropas mestre fra midten af 1600-tallet.

Noter

- 1) Den svenske original trykt først i Utemiljö 2/91, senere i Lustgården 1990-91.
- 2) Kjell Lundquist er landskabsarkitekt, universitetsadjunkt i emnet vækstmaterialelære og landskabspleje og doktorand i emnet landskabsarkitektur ved institutionen for landskapsplanering, Alnarp.

2400-årig marmorsarkofag udgravet i park i Flensborg

A 2400 Years old Marble Sarcophagus excavated in a Park in Flensborg

Keywords: Sarcophagus; Phoenician; Grotto; Park; Germany

Asger Ørum-Larsen

I vor årbog for 1988 fortalte undertegnede om sin tip-oldefars store engelske park i Flensborg.

Den stenrige storkøbmand, fabrikant og skibsreder Andreas Christiansen var betaget af den romantiske engelske havekultur og anlagde i begyndelsen af 1800-tallet sin egen park i denne stil. Den var blandt andet smykket af en exceptionel spejlgrotte, som vakte megen interesse og blev besøgt og beundret af kong Christian VIII og kong Frederik VII og andre prominente personer.

På den tid var Europa inspireret af ægyptisk kunst, dens symbolik og dødsriter. Det skete efter Napoleon I's erobring af Ægypten. Også Andreas Christiansens arkitekt, Axel Bundsen, viste i sine arbejder ægyptiske tendenser.

Men alle, også kunsthistorikere, har anset denne grotte med sin udsmykning for en sædvanlig efterligning til symbolske formål.

En ung haveinteresseret kunsthistoriker, Thomas Messerschmidt fra Flensborg, studerede i 1992 det gamle haveanlæg, og fik også lov til at undersøge den mystiske mumie-grotte. Hans forbavselse blev stor, da der efter lidt gravning dukkede en sarkofag af hvidt marmor frem. Den var dekoreret med et antydet ansigt og arme og ben i græsk stil, som man gjorde i Fønikien for at symbolisere den beviklede mumie. Kunsthistorikeren, professor Adrian von Buttlar ved Kiels Universitet måtte efter en nærmere undersøgelse bekræfte, at man stod overfor en fønikisk sarkofag, udført omkring 400 år f.Kr. På et museum i Wien fandt man en sarkofag, næsten mage til. Ialt er ca. 100 sådanne sarkofager kendt i den vestlige verden, alle bevaret på museer.

Spørgsmålet rejser sig nu, hvorledes er denne mere end 2000-årige gamle sarkofag havnet i en borgerlig have i Flensborg? Har Andreas Chri-

Grotten som skjulte sarkofagen i Christiansens have i Flensborg

stiansen jun., som var en stor kunstsamler og mæcen, selv købt den ved en rejse i Middelhavs-område? Eller fandtes den allerede i haven fra Stuhr's tid? Selv har han ikke efterladt noget skriftligt om denne sarkofag og sin øvrige store kunstsamling. Og har han været klar over sarkofagens arkæologiske værdi?

Måske har Christiansen haft tilknytning til den da oprettede frimurerloge i Flensborg, selv om der ikke findes beviser derfor. Det kaster måske et forklarende lys over den mystiske sarkofags tilstedeværelse i haven?

Frimurer-bevægelsen har sat sit umiskendelige præg på visse europæiske haveanlæg i Europa fra Sicilien i syd og Danmark i nord (bl.a. Jægerspris). Og det med præg af ægyptisk symbolik.

Den 29-årige tyske kunsthistoriker, Thomas Messerschmidt, med speciale i havekunst, er nu ved at skrive en doktorafhandling til det Kunsthistoriske Institut ved Uni Kiel. Han er desuden medarbejder ved bogprojektet Historische Gärten Schleswig-Holsteins, hvori resultatet af hans forskning blandt andet om den fønikiske sarkofag også vil blive fremlagt. Heri vil fotografiet af den udgravede sarkofag blive offentliggjort.

På Flensborg Bymuseum arbejder man nu med tanken om at rekonstruere Andreas Christiansen jun.'s interessante engelske parkanlæg.

Den 14. oktober 1993 åbnede Museet i Sønderborg Slot en udstilling om H.V. Bissens monument Istedløven og dens baggrund i europæisk kunsthistorie. Denne udstilling er kommet i stand ved et grænseoverskridende samarbejde med Flensborg Bymuseum, hvor den senere vil blive vist.

I forbindelse med dette arrangement foreslår museumschefen dr. U. Schulte-Wülwer, at hvis Istedløven, dette omstridte nationale mindesmærke, skal vende tilbage fra København til Flensborg, kunne den placeres i Christiansens engelske parkanlæg ved Stuhr's Mølle. Den ville således ikke komme til at stå på »Den gamle Kirkegård« med soldatergravene fra 1848-51 og 1864, men i det omtalte engelske parkanlæg ved siden af.

Litteratur

Ellen Redlefsen: Die Kunsttätigkeit der Flensburger Kaufleute Andreas Christiansen sen. und jun. und die Spiegelgrotte. Den tyske årbog Nordelbingen bd. 33. Heide 1964.

A. Ørum-Larsen: Christiansens Have i Flensborg. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab nr. 18 1988.

Cornelia Müller: Sarg für schaurige Stunden. Kieler Nachrichten 11. sept. 93.

Holger Johannsen: Arkæologisk sensation gav kulturel folkevandring. Flensborg Avis 13. sept.

Dieter Künsner (red.): Istedløven. - Med artikler bl.a. af Bjørn Poulsen og Ulrich Schulte-Wülwer - Sydslesvigsk Museumsforening og Det nordiske Kulturcenter Mikkelpberg. 1993.

Et væld af grønt

Fra restaureringen af dronning Caroline Amalies kiste i Roskilde Domkirke

An Abundance of Green.

From the Restoration of the Queen Caroline Amalie's Coffin in Roskilde Cathedral

Keywords: Wreath; Plant Materials; Composition; Identification; Royal; Tomb; History; Denmark

Anette Kruse¹⁾ og Johan Lange

Roskilde Domkirke har i århundreder været gravkirke for det danske kongehus. De kongelige hviler i sarkofager eller fornemme kister, og mange besøgende valfarter til dette historiske sted.

Stilladser anskueliggør af og til at den store bygning kræver vedligeholdelse og restaurering. Men de færreste tænker måske på at det også gælder de kongelige gravmæler. Samtidig med at Frederik d. 5.s kapel 1992-93 har fået nyt kobbertag er dronning Caroline Amalies kiste inde i kapellet blevet sat i stand.

Christian d. 8.s dronning Caroline Amalie levede fra 1796 til 1881. Hun var datter af hertug Frederik Christian af Augustenborg og prinsesse Louise Augusta, og derved datterdatter af Christian d. 7. Caroline Amalie voksede op på Augustenborg Slot på Als, hvor hendes forældres interesser for kunst, litteratur og videnskab kom til at præge hende for livet.

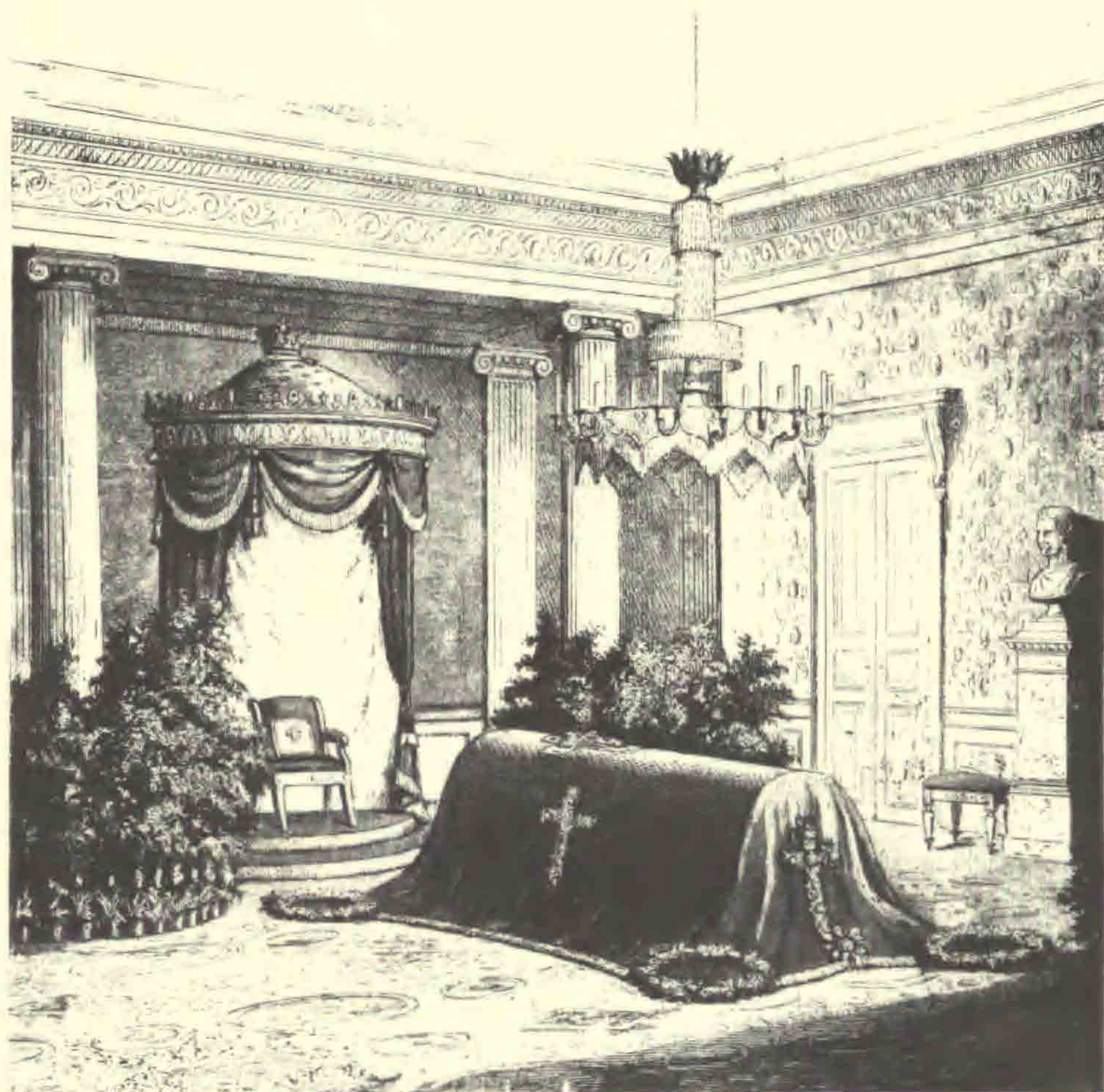
Første gang hun traf sin tilkommende var i 1813, da prins Christian Frederik, den senere Christian d. 8., aflagde besøg i Augustenborg. Han var på vej til Norge for at overtage hvervet som statholder. Efter de voldsomme begivenheder i foråret 1814, hvor Norge vedtog Eidsvollforfatningen og erklærede sig selvstændigt, var Christian Frederik en kort overgang norsk konge. Men i november 1814 måtte han tage tilbage til Danmark, mens Norge var tvunget til at indgå union med Sverige.

Hjemturen gik over Augustenborg - »Erindringen om min Kousine Carolines Ynde drager mig mægtig derhen« noterede Christian Frederik i sin dagbog. I 1815 blev de gift.

Christian Frederiks rolle i forbindelse med Norge havde mishaget kong Frederik d. 6. og det nygifte par blev derfor »landsforvist« til Odense, idet

prinsen blev udnævnt til guvernør over Fyn. Efter nogle års ophold her drog de på en længere rejse til udenlandske hoffer. Den tjente både politiske og kulturelle formål. Da det efterhånden stod klart at Frederik d. 6. ikke ville få mandlige arvinger, var Christian Frederik udset til kronprins. Efter sit norske eventyr forsøgte han nu et gøre sig salonfæhig over for den dybt reaktionære Hellige Alliances repræsentanter Franz af Østrig og Alexander af Rusland. Men kronprinseparret benyttede også lejligheden til at dyrke deres interesser for kunst, litteratur og videnskab i Tyskland, Italien, Schweiz, Frankrig, England, Belgien og Nederlandene.

I 1822 vendte de tilbage til Danmark, hvor de opholdt sig på Sorgenfri Slot, i København og i Odense. En udsoning kom efterhånden i stand

Dronn. Caroline Amalies kiste på Amalienborg inden den førtes til Roskilde Domkirke

med kongen og fra 1831 fik prins Christian sæde i statsrådet, hvor han bl.a. tog del i arbejdet med forberedelsen af stænderforsamlingerne.

I 1839 døde Frederik d. 6., og Christian d. 8. og Caroline Amalie blev det nye kongepar. Fra nationalliberale kredse var kongeskiftet imødeset med store forventninger. De blev skuffede. Christian d. 8.s ungdomsgerning i Norge lå 26 år tilbage, nu holdt han fast ved enevælden. Kongeparret blev derfor mødt med kølighed, og hverken sølvbrylluppet 22. maj 1840 eller kroningshøjtideligheden i Frederiksborg Slotskirke en måneds tid senere kunne bryde misstemningen.

Da det slesvigholstenske problem truede med at splitte den danske stat, blev Caroline Amalies stilling vanskelig. Hendes to brødre var Christian August og Frederik »Prinsen af Nør«, der i 1848 stillede sig i spidsen for den oprørske slesvig-holstenske bevægelse. Men hun stillede sig som dansk dronning utvetydigt på monarkiets side. I sin lange enkestand efter Christian d. 8.s død i 1848, opnåede hun den yndest i befolkningen som hendes tid som dronning ikke havde givet hende.

Ægteskabet med Christian d. 8. var harmonisk, men til deres sorg barnløst. Hun tog sig kærligt af sin mands søn af 1. ægteskab, den senere kong Frederik d. 7., og samtidig kastede hun sin energi ind i arbejdet for fattige og hjælpeløse børn. Som følge af Den store fattigplan af 1799 var der blevet oprettet skoler for fattige børn. Omkring 1840 fandtes der seks fattigskoler i København med ialt 936 elever mellem 6 og 15 år. Men ingen tog sig af de mindre børn, der var overladt til sig selv mens forældrene var på arbejde, en udvikling der var fulgt i industrialismens spor. I udlandet var der gjort et stort arbejde for at afhjælpe disse problemer. Herhjemme oprettedes »Det kvindelige Velgørende Selskab« i 1815 med det udtrykkelige formål at oprette børneasyl, og 1828 stiftedes det første børneasyl i København.

Det var i meget høj grad den socialt engagerede Caroline Amalies personlige fortjeneste at asylsagen på denne tid vandt frem. I 1819 og 1836 stiftede hun asyl i Odense og København. Desuden oprettede hun i 1841 en friskole i tilknytning til det københavnske asyl. Den flyttede 1866 til en ny bygning i Rigensgade, hvortil Caroline Amalie selv havde lagt grundstenen.

Et andet aspekt af hendes sociale engagement viste sig i 1843 ved stiftelsen af »Kvindelig Plejeforening«. Den var inspireret af Amalie Sieveking, der i Hamburg havde oprettet »Weiblicher Verein für Armen- und Krankenpflege«. Formålet var at hjælpe folk i forbigående nød med nærende og styrkende kost. Behovet viste sig så stort, at foreningen snart måtte indrette eget køkken med spiselokaler. Med hjælp fra Københavns magistrat kunne en ny bygning i Gothersgade tages i brug året før enkedronningens død.

Da Caroline Amalie døde 9. marts 1881 var hun blevet 85 år gammel. Hendes socialt og religiøst engagerede liv havde skaffet hende stor respekt, som nu afspejledes i fremmødet ved hendes begravelse.

Caroline Amalie blev bisat i Roskilde Domkirke den 29. marts 1881. Hendes kiste blev hensat i Frederik d. 5.s kapel, hvor Christian d. 8.s kiste allerede havde stået i 33 år. Arkitekten Jørgen Hansen Koch havde tegnet kongens kiste, og enkedronningens blev udformet som en kopi af denne.

Ved den netop afsluttede restaurering blev yderkisten transporteret til Nationalmuseet i Brede, mens inderkisten blev henstillet i kapellets krypt.

Da yderkisten blev åbnet, viste det sig, at man efter bisættelsen havde samlet krans, kors og buketter sammen og anbragt dem omkring inderkisten.

Nu var det muligt at undersøge hvilke planter man i slutningen af forrige århundrede havde pyntet enkedronningens kiste med. Et blomsterbesat kors strålede i lilla og hvide farver, men det var af silke. Bortset fra to store »palmegrene«, der som bekendt er *blade* af *Cycas*, misvisende kaldt koglepalme, er blomsterne og kransene alle af beskeden art. Materialet synes at være skaffet næsten udelukkende fra private haver og måske et enkelt gartnerdrivhus. Ganske almindeligt stedsegrønt udgør den væsentlige del af krans og blomsterbuketter; af nåletræer således især Taks, Thuja, Ædelcypres, Ærtecypres, Sevenbom, Rødgran, Ædelgran, Hemlock; af stedsegrønne løvtræer og -buske Buksbom, Storbladet Liguster, Klatre-Vedbend, Vinter-Snebolle, Laurbær-Kirsebær, Kristtorn, Pontisk Rhododendron. Af andet stedsegrønt fandtes Mahonia, Vedbend, Singrøn, Vårlyng, Tyttebær m.fl. Fra stuer og drivhuse er skaffet Kamelia, Myrte, Laurbær, Stue-Azalea, Fru Heibergs Hår og Aspidistra, der alle ligeledes er stedsegrønne i modsætning til nogle få fremdrevne stue-(potte)planter som Hyacint, Centifolierose, Hermosarose, Kinesisk Primula, Matrem, Liljekonval, Stue-lyng, Gråblad og endelig et par af de i det tidlige forår fremspirende småplanter som Vintergæk og Martsviol, men ikke Erantis, der nok var sjælden dengang. Mosser af forskellig art anvendtes selvstændigt eller som »bund«. Endelig fandtes en enkelt gren af Flaskerenser (*Callistemon*). Nogle få planter kunne ikke bestemmes sikkert, således en mulig Filodendron og en som afskåret gren importeret Brunia (fra S.Afrika). Kun ganske enkelte plantestumper var helt ubestemmelige.

Artsbestemmelse af hver enkelt krans (buket, blomsterpude) i vilkårlig rækkefølge hver med en betegnelse efter den originale, tilfældige placering i kisten.

Øst 1

Singrøn (*Vinca minor*)
Rødgran (*Picea abies*)
Buxsbom (*Buxus sempervirens*)
Kamelia (*Camellia japonica*)
Alm. Thuja (*Thuja occidentalis*)
Vedbend (*Hedera helix*)
Hyacint (*Hyacinthus orientalis*)

Nord 5

Sevenbom (*Juniperus sabina*)
Taks (*Taxus baccata*)
Klatre-Bened (*Euonymus fortunei*)
Vinter-Snebolle (*Viburnum tinus*)
Alm. Thuja (*Thuja occidentalis*)
Vårlyng (*Erica herbacea* (*E. carnea*))
Rødgran (*Picea abies*)
Hjertegræs (*Briza media*)

Nord 3

Alm. Thuja (*Thuja occidentalis*)
Vinter-snebolle (*Viburnum tinus*)
Kamelia (*Camellia japonica*) sammen med ubestemmelig vedplante i lille bukete for sig.
Vedbend (*Hedera helix*)
Tørvemos (*Sphagnum*)

Øst 2

Alm. Thuja (*Thuja occidentalis*)
Alm. Taks (*Taxus baccata*)
Matrem (*Chrysanthemum parthenium*)
Ædelcypres (*Chamaecyparis lawsoniana*)
Stueazalea (*Rhododendron simsii*)

Nord 4

Mos Jomfruhår (*Polytrichum commune*)
Kamelia (*Camellia japonica*)

Nord 2

Stuealyng (*Erica gracilis*)
Klatre-Bened (*Euonymus fortunei*)
Kamelia (*Camellia japonica*)
Ærtcypres (*Chamaecyparis pisifera*)
Laurbær (*Laurus nobilis*)
Stueazalea (*Rhododendron simsii*)
Trind Kransemos (*Pleurotium schreberi*)

Nord 1

Ædelcypres (*Chamaecyparis lawsoniana*)
Ærtcypres (*Chamaecyparis pisifera*)
Laurbær (*Laurus nobilis*)
Klatre-Bened (*Euonymus fortunei*)
Sevenbom (*Juniperus sabina*)
Stuealyng (*Erica gracilis*)
Stueazalea (*Rhododendron simsii*)
Kamelia (*Camellia japonica*)

Nord 10

Alm. Thuja (*Thuja occidentalis*)
Østamerikansk Hemlock (*Tsuga canadensis*)
Vinter-Snebolle (*Viburnum tinus*)
Matrem (*Chrysanthemum parthenium*)
Sevenbom (*Juniperus sabina*)
Vårlyng (*Erica herbacea*)
Kristtorn (*Ilex aquifolium*)
Klatre-Bened (*Euonymus fortunei*)
Juan Crisostomo Voss
Alm. Ædelgran (*Abies alba*)
Sevenbom (*Juniperus sabina*)
Stueazalea (*Rhododendron simsii*)
Weymouthfyr (*Pinus strobus*)
Kamelia (*Camellia japonica*)
Vedbend (*Hedera helix*)

Syd 5

Thuja (*Thuja occidentalis*)
Vinter-Snebolle (*Viburnum tinus*)
Klatre-Benved (*Euonymus fortunei*)
Hjertegræs (*Briza media*)
Laurbær (*Laurus nobilis*)
Sevenbom (*Juniperus sabina*)
Vårlyng (*Erica herbacea* (*Erica carnea*))
Taks (*Taxus baccata*)
Brunia (import fra S.Afr.?)

Syd 10

Liljekonval (*Convallaria majalis*)
Myrte (*Myrtus communis*)
Lille Stjernetop (*Deutzia gracilis*)

Syd 7

Laurbær (*Laurus nobilis*)
Martsviol (*Viola odorata*)
Myrte (*Myrtus communis*)
Fylt Rose, muligvis 'Hermosa'
Jomfruhår (*Polytrichum commune*)

Syd 2

Almindelig Ædelgran (*Abies alba*)
Vinter-Snebolle (*Viburnum tinus*)
Taks (*Taxus baccata*)
Lille Stjernetop (*Deutzia gracilis*)
Buxsbom (*Buxus sempervirens*)
Kamelia (*Camellia japonica*)
Vedbend (*Hedera helix*)

Syd 1

Thuja (*Thuja occidentalis*)
Ærtecypres (*Chamaecyparis pisifera*)
Hyacint (*Hyacinthus orientalis*)
Vedbend (*Hedera helix*)
Tyttebær (*Vaccinium vitis-idæa*)
Stueazalea (*Rhododendron simsii*)
Vest diverse
Laurbær-Kirsebær (*Prunus laurocerasus*)
Vedbend (*Hedera helix*)
Nilgræs (*Cyperus alternifolius*)
Klatre-Benved (*Euonymus fortunei*)

Vest 6

Myrte (*Myrtus communis*)
Stueazalea (*Rhododendron simsii*)
Lille Stjernetop (*Deutzia gracilis*)

Vest 5

Vedbend (*Hedera helix*)
Buxsbom (*Buxus sempervirens*)
Singrøn (*Vinca minor*)
Kamelia (*Camellia japonica*)

Ovenpå 3 (Norge)

Ærtecypres (*Chamaecyparis pisifera*)
Vedbend (*Hedera helix*)
Kamelia (*Camellia japonica*)
Aspidistra, broget (*Aspidistra lurida* 'Variegata')
Klatre-Benved (*Euonymus fortunei*)
Vinter-Snebolle (*Viburnum tinus*)
Liljekonval (*Convallaria majalis*)
Filodendron? (*Philodendron* sp.?)

Syd 4

Laurbær (*Laurus nobilis*)
Kristtorn (*Ilex aquifolium*)
Kamelia (*Camellia japonica*)
Stueazalea (*Rhododendron simsii*)
Vinter-Snebolle (*Viburnum tinus*)
Lille Stjernetop (*Deutzia gracilis*)
Buxsbom (*Buxus sempervirens*)
Hyacint (*Hyacinthus orientalis*)

Syd 3

Ærtecypres (*Chamaecyparis pisifera*)
Myrte (*Myrtus communis*)
Kinesisk Primula (*Primula praenitens*)
Grå Kransecypres (*Ch.p. squarrosa*)
Laurbær (*Laurus communis*)

Nord 11

Grå Kransecypres (*Chamaecyparis pisifera squarrosa*)
Laurbær (*Laurus nobilis*)
Klatre-Benved (*Euonymus fortunei*)
Stuelyng (*Erica gracilis*)
Kinesisk Primula (*Primula praenitens*)
Vedbend (*Hedera helix*)
Kamelia (*Camellia japonica*)
Hyacint (*Hyacinthus orientalis*)
Storbladet Liguster (*Ligustrum ovalifolium*)

Syd 9

Ærtecypres (*Chamaecyparis pisifera*)
Stueazalea (*Rhododendron simsii*)
Laurbær-Kirsebær (*Prunus laurocerasus*)
Liljekonval (*Convallaria majalis*) vild
(fremdrevet)

Syd 8

Stuelyng (*Erica gracilis*)
Lille Stjernetop (*Deutzia gracilis*)
Centifolierose (*Rosa centifolia*)
Kamelia (*Camellia japonica*)

Syd 6

Taks (*Taxus baccata*)
Alm. Thuja (*Thuja occidentalis*)
Vedbend (*Hedera helix*)
Stueazalea (*Rhododendron indicum*)
Brunia sp. (import fra S.Afr.?)
Vintergæk (*Galanthus nivalis*)
Kamelia (*Camellia japonica*)
Tyttebær (*Vaccinium vitis-idæa*)

Vest 4

Lille Stjernetop (*Deutzia gracilis*)
Krans af halvmos i randen af fladen.

Vest 3a

Liden Singrøn (*Vinca minor*)
Lille Stjernetop (*Deutzia gracilis*)
Kamelia (*Camellia japonica*)

Vest 3b

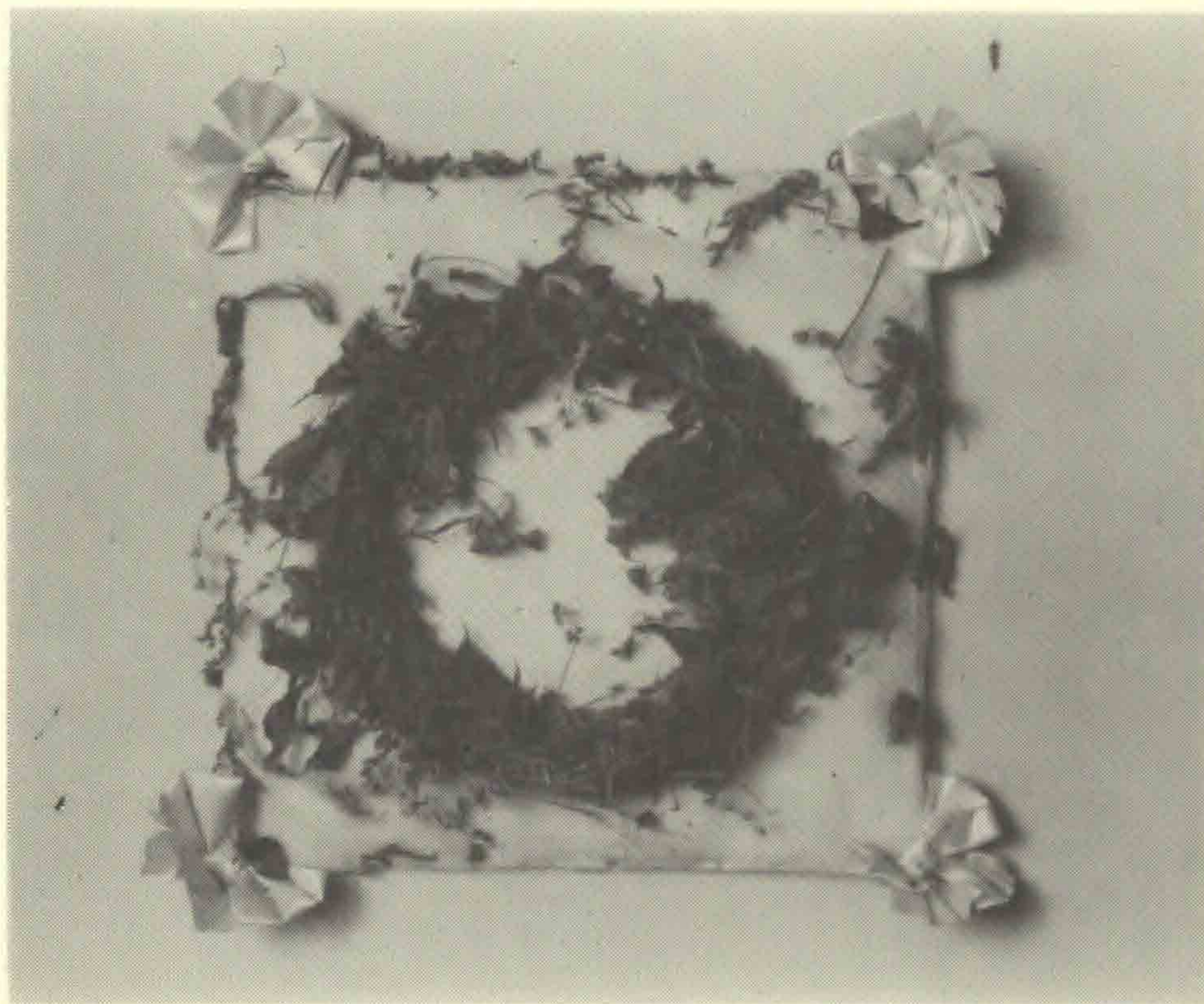
Klatre-Bened (*Euonymus fortunei*)
Tyttebær (*Vaccinium vitis-idaea*)
Liljekonval (*Convallaria majalis*)
Lille Stjernetop (*Deutzia gracilis*)

Vest 3c

Liljekonval (*Convallaria majalis*)
Ubestemmelig, smalbladet spinkel urt
Storbladet Flaskerenser (*Callistemon* sp.)
Lille Stjernetop (*Deutzia gracilis*)
Myrte (*Myrtus communis*)

Vest 2

Liljekonval (*Convallaria majalis*)
Stuelyng (*Erica gracilis*)
Lille Stjernetop (*Deutzia gracilis*)
+ lille buket Stjernetop, Liden Singrøn
(*Vinca minor*)

Vest 1

Fru Heibergs Hår (*Scirpus cernuus* 'Sterilis')
Myrte (*Myrtus communis*) både storbladet
og småbladet (Brudekrans-myrtle)
Pontisk Rhododendron (*Rhododendron
ponticum*)
Kamelia (*Camellia japonica*)

Nord 9

Kristtorn (*Ilex aquifolium*)
Ædelgran (*Abies alba*)
Vinter-Snebolle (*Viburnum tinus*)
Ærtecypres (*Chamaecyparis pisifera*)
Mahonia (*Mahonia aquifolium*)
Klatre-Benved (*Euonymus fortunei*)
Vedbend (*Hedera helix*)
Laurbær-Kirsebær (*Prunus laurocerasus*)

Nord 8

Lille Stjernetop (*Deutzia gracilis*)
Buxsbom (*Buxus sempervirens*)
Laurbær (*Laurus nobilis*)
Vinter-Snebolle (*Viburnum tinus*)
mos Jomfruhår (*Polytrichum commune*)
Kristtorn (*Ilex aquifolium*)
Kamelia (*Camellia japonica*)
Hyacint (*Hyacinthus orientalis*)
Ærtecypres (*Chamaecyparis pisifera*)

Note

Cand.mag. i historie og kunsthistorie. Tidligere medarbejder ved redaktionen af »Danmarks Kirker«, Nationalmuseet. Museumsinspektør ved Roskilde Museum/Domkirkemuseet. Medvirkende ved undersøgelser af domkirkens kister og begravelser.

Nord 6

Ædelcypres (*Chamaecyparis lawsoniana*)
Grå Kransecypres (*Chamaecyparis pisifera
squarrosa*)
Kinesisk Primula (*Primula praenitens*)
Lille Stjernetop (*Deutzia gracilis*)

Nord 7

Ædelcypres (*Chamaecyparis lawsoniana*)
Gråblad (*Senecio bicolor*)
Vinter-Snebolle (*Viburnum tinus*)

To løse »palmegrene«, dvs. blade af cycade-
er (koglepalmer)
Cycas circinalis, det største
Cycas revoluta

Steder på livets vei

Klip fra en erindringsbog af gartnerskoleforstander Niels Klougart

Locations in a Lifetime

Passages from memories told by Niels Klougart, Master of Horticultural School

Keywords: Gardener; Horticulturist; Education; Teacher; Beder; History; Denmark

Et livsforløb er som en rejse, hvor der på stationerne opstår hændelser, mødes personer og foregår en udvikling, som kan fastholdes i »Erindringer«.

Der er sket så meget inden for havebruget de sidste hundrede år, at det nok var værd at nedfælde, og det gjorde min far Niels Klougart ved i halvtredserne at nedskrive det; og vi brødre fik lavet et omfangsrigt privattryk ud af det, som redaktøren har bedt mig klippe i til et mønster.

Interessen knytter sig særlig til det, at far gennem livet havde lejlighed til at være på kendte steder og møde personer, som spillede en rolle i havebrugets udvikling. Jeg tænker på hans første lærested hos den kendte Hans Gram på Koldemosegård i Sorø (1903-1905), hvor de kendte brødre Alfred, Ernst, Michael og Niels fødtes.

Næste station var Rosenborg kgl. Slotshave (1905-1907) med Frederik Paludan som slotsgartner og Hother som elev. Dernæst landbohøjskoletiden (1907-1909) og tiden som lærer på Vilvorde, hvor der skete forstanderskifte (1910-1912).

Efter et Tysklands-ophold købtes i 1913 Beder Havebrugsskole, der blev hans hovedvirke til 1954. Her ender historien.

Fra disse stadier på livets vej har jeg klippet følgende:

»Jeg er født i Serup på Thyholm den 29.5.1885. Serup er en lille landsby, hvor der var 9 gårde og lidt flere huse. Mine forældre var begge født i samme kommune.

Vi havde vort eget lille hus, der var sammenbygget med min farfars smedje. Vi havde en ganske lille have til, ingen frugttræer, en enkelt stikkelsbærbusk, en solbærbusk, lidt persille, grønkål, et par roser, lidt Vinca, perlehyacinter, vintergæk og Primula.

Vi havde kun en stue, som benyttedes til spise-, sove- og dagligstue og børneværelse. Der var lerstampede gulve, et lille køkken med åbent ildsted og bryggers, spise- og sulekammer. Der var to senge, alkove med gardiner for og en med paneldøre. Sengene var rummelige, men der lå jo også mest tre i hver seng.«

Sådan var opvækstvilkårene i et hjem med 9 børn, hvor faderen var fisker, og Niels måtte fra sit 9. år om sommeren ud som hjordedreng på gårde, og derefter som bondekarl til sit 18. år, hvor lysten til noget andet kom.

Hvad med at blive gartner?

»Da jeg var ved at være færdig med tærskningen, sagde den gamle kone til mig: Åh, Niels, kan du ikke lave lidt for mig i haven. Jeg måtte køre gødning ud, rydde nogle buske, kroge et æbletræs grene ned, så det kunne formere sig, plante rabarber og hindbær - og jeg fik sådan en lyst til havearbejde, så jeg tænkte på at blive gartner.

Min mor sagde: »Ja min dreng, jeg vil ikke gå imod dig, for det er meget sundt at være landmand, men tjene som karl alle dage, det fører ikke til noget, og det er jo ikke til at få tjent så mange penge fra.«

»Det taler jeg med præsten om, han har to brødre som er gartnere, og han er selv gartnerinteresseret, og desuden vil han være glad, hvis han kan hjælpe dig.«

Broderen var slotsgartner Frederik Paludan, som dog i brev meddelte, at Rosenborg ikke var et sted for »begyndere«, men han vidste at planteskoolejer Hans Gram i Sorø gerne ville have elever og ordnede det, så far kom der 1. maj 1903 for en løn af 50 kr. for første år. -

»Jeg ankom rettidigt til Sorø landstation, hvor min principals ældste søn, Niels Gram, var og tog imod. Min store kuffert var sendt i forvejen, så den var der ved ankomsten. Jeg kom så op i stuehuset på et gavlværelse, som på grund af formen havde navn af »Kisten«, hvor jeg skulle bo sammen med en jævnaldrende kammerat, P. Bech, fra København, og en et par år yngre Landsberg fra Sorø, som begge havde været i lære et par år. Jeg fik skiftet tøj og skulle arbejde straks - og mit første arbejde blev at stikke 15.000 ligustrumstiklinger samt diverse frugtbuske, solbær, ribs, stikkelsbær, vin og mange forskellige sirbuske. Niels Gram viste mig hvordan det gik for sig og hjalp at snøre op til bedenes række. Det var helt uvant arbejde, til at begynde med meget interessant, men inden jeg blev færdig lidt ensformigt, men det bekymrede mig ikke. Kl. 9 havde vi frokost, den bestod af smurt rugbrød, dels bare med margarine, dels med knapost og dertil te. Jeg fik nu hilst på personalet, kammeraterne og pigerne, og bagefter husmændene - vi havde 5. Jeg husker, at der var meget snak om knaposten - den var heller ikke tiltalende.

Lige før julen husker jeg hr. Gram kom og bad mig om at gå rundt i alle sirbuske-stykker og grave alle *Berberis vulgaris* op. De skulle udryd- des, og det var forbudt at dyrke eller plante dem; loven trådte i kraft 1. januar 1904, og hr. Gram var en regulær og lovlydig mand; nu havde politimesteren vist nok sagt til hr. Gram, at han måtte hjælpe dem, for de kendte ikke den forbudte *Berberis*.«

Gram som læremester

»Når vi skulle sættes i arbejde, tog hr. Gram oftest den, der var ældst af år eller uddannelse, og fulgte med og forklarede ualmindelig omhyggeligt, hvordan arbejdet skulle udføres og hvorfor. Vi fik virkelig forklaring og undervisning. Det, der tillige tiltalte mig, var den menneskelige, elskværdige måde - selvom han var meget ældre end os - han var aldrig overlegen, men venlig og forstående. Vi havde på en måde fordel af, at vi ingen medhjælpere havde, fordi vi alle kom til betroet arbejde. Vi havde polakker og husmænd til det grovere og alt rengøringsarbejdet. Det var kun de fineste kulturer, vi - eventuelt - kom til at luge. Nu var jeg ældre »begynder« end gennemsnittet, og jeg satte en stor ære i at blive behandlet sådan. Men der blev også på flere måder gjort noget for, at vi fik noget lært. Der var, som tidligere nævnt, etiketter ved al ting, og når vi plantede, stak eller såede, skulle vi sørge for at få skrevet nye etiketter.

Når frugten blev plukket af, fik hver en typisk frugt - af hver sort med navn ved - udleveret, som vi kunne gemme til spisemodenhed og tegne og beskrive. Det var frivilligt, men vi blev det anbefalet. Ligeledes dagbogs- føring blev vi opfordret til, men det var ikke tvunget. Vi skulle også søge oplysning om de arbejder, der var udført i dagens løb og hvordan og hvilke sorter, der var plantet osv.

Da vi kom til oktober, og der blev aftener, tilbød hr. Gram de af os, der havde lyst, at deltage i undervisning på teknisk skole i Sorø, det var vist 3 aftener om ugen kl. 19-21, så vi måtte holde op med arbejdet 1 time før. Det var frivilligt - og der var ingen gartnerklasse.«

Næste station var Rosenborg kgl. driverihave

»Da jeg kom 1. maj 1905 til Rosenborg, var undergartner og blomstergartner gennem mange år, gartner Sørensen, lige blevet udnævnt til slotsgartner på Bernstorffs slotsgartneri, som blev prins Valdemar og prinsesse Marias sommerslot lige til deres død. Som undergartner blev så driveriasistenten I. Jørgensen, som havde været der et par år, ansat.«

Provstens bror slotsgartneren

»Slotsgartner Frederik Paludan boede i slotsgartnerboligen til højre for portindgangen i stuen, og ovenpå boede enken efter tidligere slotsgartner Tyge Rothe - og ved siden af havde vi skolelokale. Paludan havde selv været elev og senere frilandsassistent i haven, var så i Finland som selvstændig gartner, men da de syntes, at det ikke ville gå, søgte han pladsen som undergartner og driveriassistent på Rosenborg og blev siden ved slotsgartner Tyge Rothes død slotsgartner.

Eleverne var måske nok hvad man ville kalde »fars sønner«; ca. 7 gartnerensønner, 1 grossererensøn, 1 godsforvaltersøn og 1 grønthandlersøn! Når jeg undtager et par enkelte stykker, så var det særdeles gode og flinke kammerater - ikke som helhed overdreven flittige, hverken til arbejdet eller til lektier.«

Forholdene i slotsgartneriet

»Gartneriet og læreanstalten hørte ind under civillisten hvad angår udgifterne til driften, såsom vedligeholdelse, lønninger, plantemateriale og brændsel. Det, der blev leveret til hoffet, kongens køkken: Frugt og drevne grøntsager, blev noteret til dagsprisen på kontoret, ligeledes alle afskårne - til daglig dekorationer ved Chr. IX' hof og i det gule palæ til prins Valdemar og prinsesse Marie - og i mindre grad prins Christian! Hvori mod til kronprins Frederik havde vi ingen leverancer, de blev besørget fra Charlottenlund slot, hvor kronprinsen havde sommerresidens.

Ved de store tafler havde vi stor leverance af frugt, grøntsager og afskårne blomster, potteplanter, ja baljeplanter. Den daglige pasning af blomster og afskårne havde en blomstergartner - og nogenlunde efter tur en af de ældre elever, som var uddannet ved blomstergartneri, før de kom på Rosenborg. I den uge de var i blomsterhusene havde han undertiden en af de yngre elever kaldet »springere« med til at gå til hånde, det tog 2-3 timer. Til daglig, når hoffet havde gæster, som ofte i månedsvis, havde gartneriet også dekorationer for dem. F.eks. boede ofte i lang tid enkekejserinde Dagmar fra Rusland og dronning Alexandra fra England. Var der store tafler, var slotsgartneren selv med til at aftale arrangementet med overhofmarshallen og hofchefen. Der fik vi, der ikke var specielt uddannet ved blomstergartneriet, lov til at komme med.«

Chr. d. 9.s død og begravelse

»Den næste store begivenhed var, da vor gamle konge Chr. d. 9. døde i januar 1906 - efter kun et par dages sygdom. Jeg var netop en af de første

dage af januar i haven i Chr. d. 9.s Palæ at ordne noget, da den gamle konge og enkekejserinden gik deres daglige tur i byen. De gik ned gennem haven for at undgå, at gardervagten blev råbt ud. Det var ikke en uge før han døde, og det var sidste gang, jeg så ham. Jeg husker, at om eftermiddagen blev det ringet til slotsgartneren, at kongen var død - og det spredtes jo rundt i byen i løbet af få minutter, trods det at man hverken havde radio eller deslige. Vi skulle have haft aftenundervisning kl. 9. Vi mødte også slotsgartneren - han holdt en smuk mindetale over kongen og berørte, at han frygtede, at slotsgartneriets dage snart var talte. Kong Christian havde holdt på, at så længe han levede, ville han ikke have det nedlagt. Vi fik så fri, men der var en særlig stemning over os alle, som om det var en af vore nærmeste, der var gået bort. Ude i byen var alt stille - forretninger og forlystelser lukkede.«

På landbohøjskolen 1. september 1907 - 30. oktober 1909

»Vi mødte alle nye studerende: Veterinærer, forstmænd, landinspektører, landbrugere og havebrugere, og desuden var der til botanik, plantefysiologi, kemi og fysik elever fra Berg Nielsen og Ingeborg Suhrs husholdningsseminarium. Jeg ved ikke, hvor mange vi var, da vi begyndte - vel ca. 100. Der var flest landbrugere og dernæst veterinærer. Af havebrugere var der til at begynde med 10.

Jeg var klar over, at jeg måtte hænge i - og meget af kemien og fysikken manglede jeg forkundskaber til. Vi mødtes alle i auditorie 7, hvor vi altid samledes, når alle studiegrene skulle sammen til botanik, plantefysiologi, kemi og fysik. Landbohøjskolens sekretær, professor Odin Tidemann Christensen, mødte og bød os velkommen og gav de nødvendige oplysninger om det fælles for alle studieklasser. Vi så ikke noget til skolens direktør - en pensioneret officer - som vi enkelte gange så gå over gården, men hverken her eller siden mødte i forbindelse med skolen.«

Stillingsmulighed efter eksamen

»Jeg søgte i flere blade - tænkte på at rejse til USA eller Canada som højskolelærer i nogle år. Så en dag var der en annonce i Gartnertidende. Det var forstander Lars Nielsen, Vilvorde, der søgte en lærer, bl.a. til frugtavl. Jeg søgte pladsen og fik det svar, at forstanderen gerne ville forhandle med mig. Jeg husker, vi var på ekskursion med professor O.G. Petersen til Forstbotanisk Have om eftermiddagen. Jeg tog så til Vilvorde, hvor jeg aldrig havde været. Vi forhandlede om fagene og om lønnen. Jeg skulle undervise i frugtavl, planteskoledrift, kemi og havebrugszoologi og hjælpe med salget i planteskolen - og naturligvis lede arbejdet af mit hold i praksis.

Eleverne var delt i 3 hold - det ene hold i drivhuse, et hold i køkkenhaven, som forstanderen egentlig skulle have, men som jeg måtte overtage. Jeg skulle have 50 kr. månedlig + kost og logi + 10% af mit planteskole-salg. Læreren, jeg afløste, var fra Belgien, Paul Cramy, som havde været lærer siden skolens oprettelse og havde eksamen fra Vilvorde i Belgien. Han lå på Sct. Joseph hospital med sukkersyge - han var ret gammel, så man ventede ikke, at han kunne undervise mere, men skulle snart komme tilbage til skolen. Skolen var fra 1905-1911 bortforpagtet af Stephan Nyeland til skolens tidligere elev og lærer, Lars Nielsen, som indtil da var herregårdsgartner på Thybjerggård. Det blev så aftalt, at jeg skulle møde allerede den 30. oktober - når jeg var færdig med eksamen, da de i mine fag ingen lærer havde haft i over _ år, og der var et hold elever, der skulle til eksamen om foråret.

At det ikke gik så godt med skolens økonomi, var vi vidende om, men det var ikke fremtrædende, for vi fik vor løn. - Sagen var den, at da Paul Cramy rejste tilbage til Belgien vinteren 1909-10, så krævede elevforeningen »Vilvordes Minde«, at han skulle have udbetalt løn, som han havde til gode både hos Nyeland og nu Forstander Nielsen. Cramy døde 1910, men sagføreren meddelte, at man ikke kunne skaffe pengene. Lars Nielsen blev opsagt 1.11.1911. -

Stephan Nyelands kreditorer og sagfører blev enige om at de ville tilbyde Valdemar Jensen Vilvorde for en rimelig pris og udbetaling. Købesummen var, så vidt jeg husker, 108.000 kr., og der skulle skaffes 15.000 kr. foruden driftskapital.

I løbet af en uge fik Valdemar Jensen det i orden. Hans familie kautionerede, og han lånte 5.000 kr. hos baronen på Hellerupgård. Desuden havde han sin opsparing på 5.000 kr. til driftskapital. -

Skolen kom i gang, og det var en fornøjelse nu at undervise - alt gik med liv og lyst. Maden blev forbedret til eleverne, og omgangstonen mere kammeratlig.

Jeg synes jeg havde for lidt uddannelse og havde ikke set mig om i verden. Jeg bestemte mig til at rejse til Tyskland et år. Michael Gram bestemte sig også for at rejse, og vi rejste så i sommeren 1912 til Dresden.«

Opholdet blev dog kortere, hvilket skyldtes følgende.

Annonce: Skole til salg

»I Gartnertidende, som min kæreste sendte mig hver uge, var der en annonce, hvor en havebrugsskole søgte en forstander 1. april 1913 - det var bill.mrk., men da der kun var 3 skoler, var jeg sikker på, at det var Beder. Jeg skrev en ansøgning samt afskrift af mine anbefalinger og sendte det så til Gartnertidende under bill.mrk.

Jeg fik ret omgående brev fra den fungerende formand, dyrlæge Jakobsen, Beder, at pladsen stod mig åben. Det var en forpagtning af skolen, det drejede sig om. Den daværende forstander skulle fremdeles være lærer ved skolen. Straks var jeg indstillet på, at det havde ingen interesse, og det meddelte jeg så Kirstine. Imidlertid fik jeg omtrent omgående brev om, at man (bestyrelsen) meget gerne ville have en personlig forhandling med mig, og de tilbød at betale rejsen retur, hvis det ikke blev til noget positivt. -

Jeg bad min svigerfar komme til Beder. De tilbød mig skolen for 20.000 kr., vi forhandlede længe, men vi ville have den ned i 17.000 kr. Endelig tilbød de mig den for 18.000 kr. med en udbetaling på 3.000 kr., og det gik så igennem. Det var meget mere voveligt, end vi havde forståelsen af. Jeg havde en læsegæld på ca. 1.400 kr., og penge til dagen og vejen skulle vi også have. Vi var i sparekassen efter salget. Svigerfar stillede da sparekassedirektør Mikkell Jensen spørgsmålet, om vi kunne låne de 3.000 kr. til udbetaling med min svigerfar som kautionist, og det sagde han ja til. Jeg tror nok, det var 12. december vi købte skolen, og jeg tog til København om aftenen, da vi havde ordnet papirerne.« -

Skolen måtte igang

»I sommeren 1913 arbejdede vi på at lave et program, der blev udsendt. Vi havde antaget havebrugsstuderende Anton Pedersen, som skulle tage eksamen i november. Da jeg havde købt skolen i december 1912, var det af betydning, at vi kunne knytte forbindelse til gamle elever ved en eventuel elevforening. Jeg kendte ikke Anton Pedersen, men flere i Beder kendte ham og anbefalede. Da jeg kom til København, opsøgte jeg professor Weis, der var barnefødt i Beder og kendte skolen her. Han anbefalede stærkt Pedersen som en meget begavet og dygtig ung mand, men han kritiserede skolens forhold. Ikke dens undervisning, men han syntes, at den udadtil med sine bygninger og også indvendig var for lidt tiltalende og præsentabel.

Sommeren 1913 var en hård sommer, dels med at få haven istand og med de mange reparationer ude og inde. Jeg malede vinduer og døre i spise- og skolestue. I gartneriet blev der travlt med at lave kulturer til torvet: spinat, tidlige ærter, bønner og tomater. Medhjælper Larsen solgte varerne på Århus Torv ved domkirken og kørte ind onsdag og lørdag med »Lotte« foran fjedervognen. Der blev solgt for 25-35 kr. om lørdagen, og var det godt, da 50 kr. Jordbær var en god handelsvare, og der var temmelig mange af dem, fordi Henriksen havde interesseret sig meget for de nye sorter og lavede småforsøg med afrankning og sortsudbytte.«

Den førstefødte - og krigsudbruddet

»10. maj, på min fars fødselsdag, nedkom min kone med vor førstefødte søn Asger til stor glæde for os, men det gav jo yderligere travlhed. Men så kom krigen. Der var i juli måned rygter om krigen efter mordet i Sarajevo. Vi mente nok, at der var fred og ingen fare og havde i 1913 fået et radikalt ministerium med Zahle som statsminister og P. Munk som forsvarsminister. Sammen med lærer Dybkjær og sognefoged Fogh tog vi til Kalø, hvor P. Munk talte, og han lovede, at krig var utænkelig! Alligevel blev i de sidste dage af juli indkaldt 6.000 mand. Lørdag aften meddelte aviserne, at situationen var alvorlig i Europa. Byens borgere samledes i småklynger og drøftede tingene. Vi var nogle, der sad på urmager Mikkelsens trappe den lørdag aften, til jeg ved titiden gik i seng uden at tænke på muligheden af en indkaldelse. Da vi var faldet i søvn ved tolvtiden kom sognefoged Fogh og bankede på soveværelsevinduet og bad mig sammen med kandidat A. Pedersen og medhjælper Johannes Larsen at sørge for at komme til København. Det var en kedelig overraskelse. Hvordan skulle det gå hjemme, når der kun blev 4 unge 15 års drenge tilbage. Jeg gik straks på stationen for at se efter opslag om ekstratog, men der var ingen tegn hertil, så jeg blev klar

Forsommeren 1915. Beder Havebrugsskole. I bageste række Kandidat Professor Anton Pedersen, th. Niels Klougart, foran Kirstine Klougart med Asger Klougart, 1 år.

over, at vi selv måtte komme til Århus, så vi cyklede ind. Det var spændende, men jeg trøstede min kone med, at vi kom hjem i løbet af få dage.

Både kandidat Anton Pedersen og jeg skulle indkaldes, men jeg søgte udsættelse, så når jeg var inde, var Pedersen hjemme og omvendt.

Jeg kom lige hjem til skolens begyndelse, så det var spændende at se, hvor mange elever der mødte. Der kom 4, deriblandt Lars Hansen, der senere blev konsulent. Folk sagde, at det aldrig kunne betale sig at holde skole for 4, hvad der jo heller ikke var muligt, men det var fremtiden, vi havde for øje.

Det gik vist også helt godt, for gartneriet reddede os. Julen 1914 havde vi fået installeret elektrisk lys på hele skolen, omend vi havde sparet rigeligt på afbrydere. Det var et stort fremskridt. Det var krigstider, alle varer steg, og rationeringen gav jo en vis besparelse. Brød, mælk og kartofler var relativt billige. Vi afholdt konserveringskursus uden dog at få stor tilslutning, men det hjalp da lidt.

Endelig blev vi indkaldt for sidste gang. Da vi så skulle begynde skolen igen, kom der 7 elever.«

Så følger naturligt en beskrivelse af skolelivet i Beder men slutter i trediveerne, hvorfor jeg har foretaget en kort ajourføring og afslutter med følgende:

Vi, der levede i dette hjem, har meget at sige tak for. Vi skylder de mange, der trofast har sluttet op om det en tak, fordi de tog det som det var, hjalp med, støttede, opmuntrede og bragte glæde til det. Skolen er der stadig og meget vil leve videre, og selv om meget bliver ændret, så var det netop i fars og mors ånd, idet udvikling og forandring for dem var vækst, og traditioner følte de ofte som stilstand.

Asger Klougart

PS. Skulle nogen ønske at læse bogen, skal jeg gerne låne et eksemplar ud.

1893 - 1993

*I anledning af at havearkitekt, professor Georg Georgsen og havebrugskonsulent Hans Mosegaard begge ville være fyldt 100 år i år bringes to artikler. Den første er en lidt forkortet udgave af lektor Jette Abels artikel i *Landskab* 1987. Den anden er skrevet til lejligheden af rådgivende civilhortonom Jørgen Mosegaard.*

Georg Georgsen

Keywords: Landscape Gardener; Editor; Teacher; Lecturer

Af Jette Abel

Lidt forkortet udgave af artikel i *Landskab* 1987

Georg Georgsen blev født i København 19. maj 1893, hans far, Gerhard Georgsen, var skræddermester, moderen Nielsine, f. Nielsen var fra landet, hun stammede fra Vrinnere på Mols. GG døde 16. april 1976.

Georgsen fortæller i et fødselsdagsinterview i *Havekunst*, at han som barn var stolt af at være københavner, men at han som bybo også følte en dyb længsel efter landliv, dyr og planter. Han lærte af moderen de vilde blomster at kende og tegnede og malede altid blomster og landskaber. Interessen for blomsterne var i begyndelsen en hobby, målet var en uddannelse som præst eller læge. Nervøs hovedpine satte dog en stopper for fortsat læsning, og GG kom efter realeksamen i gartnerlære, en beskæftigelse som dengang betragtedes som sund.

Gartneruddannelsen efterfulgtes af uddannelse på Landbohøjskolen. GG blev havebrugskandidat i 1914. Efter et år som assistent i statens forsøgsvæsen og 2 år i Botanisk Have blev han i 1916 ansat på havearkitekt Birger Errboes tegnestue. Tegnestuen var et godt lærested.

Depressionen efter første verdenskrig lagde en dæmper på aktiviteterne, så i 1920 måtte GG forlade Errboes tegnestue og forsøge sig som selvstændig havearkitekt. Der var ikke meget arbejde, en lang sommerferie udnyttedes til en cykeltur til Tyskland og Frankrig med kollegerne J.P. Andersen og Gösta Reuterswärd. Med den sidste fortsattes til England i et par måneder. Det var på denne tur, Georgsen aflagde et uanmeldt, men uforglemmeligt besøg hos Gertrude Jekyll, som han siden berettede begejstret om til sine studerende og også har skrevet om i *Landskab*. Der

er ingen tvivl om, at Gertrude Jekylls arbejdsmåde blev til inspiration for Georgsen, han siger dog selv: »Fyldt med indtryk fra slotte og herresæder kom jeg hjem til tider med ... sociale haveproblemer. Av! En mærkelig kolbøtte.«

I 1921 blev Georgsen ansat som lektor i Anlægsgartneri på Landbohøjskolen. Med indførelse af nye undervisningsplaner og oprettelse af to nye lektorater på havebrugsafdelingen var Anlægsgartneri blevet et selvstændigt fag med undervisning i fagtegning og projektering af haveanlæg. Samtidig med undervisningen drev GG fortsat en lille tegnestue og var fra 1924-28 redaktør af Havekunst. I 1936 blev GG tillige udnævnt til akademigartner i Sorø, en stilling han bestred, til han pensioneredes i 1963.

Georgsens lange virke kom hovedsagelig til at ligge på Landbohøjskolen og i Sorø, men også hans alsidige engagement i problematikken om planlægning af private haver og kolonihaver, hans virksomhed som redaktør og flittig skribent, hans arbejde med kirkegårdsreguleringer og -udvidelser og den deraf følgende store interesse for begravelles- og kirkegårdsproblematikken, som de senere år førte til deltagelse som dommer i kirkegårdskonkurrencer, efterfulgt af nogle meget kloge refleksioner over kirkegårde, hans store viden om havekunstens historie, som han på sin egen facon prøvede at videregive til de havebrugsstuderende, hans samlinger af plancher, fotos, udklip og postkort, samlet i sirlige systemer, »er altsammen med til at karakterisere - læreren - kritikeren - kunstneren«. (Frit efter Ingwer Ingwersen).

Villahaverne

Georgsen var som nævnt redaktør af Havekunst (det nuværende Landskab) fra 1924-28, men

allerede fra tidsskriftets start i 1920 skrev han en række artikler om villahaver, som på én gang rummer råd og betragtninger, som er eviggyldige, når det gælder haveanlæg ved énfamiliehuse, men som samtidig på en morsom måde fortæller om, hvordan tiden og Georgsen var.

Den første artikel fra Havekunst 1920 hedder: »Billigere Haver«. Den indledes med disse alvorlige ord: »Tiderne er sløje, ingen vil mere benægte det, mange er Pessimister og mener ud fra Historien at kunne forudsige vort Fags Forfald og vor Kunsts Decadence ...« Indledningen slutter med: »Det bliver derfor vor Opgave at finde en Norm, der forener det, der i Øjeblikket er økonomisk overkommeligt med det, der også i Fremtiden kan virke kunstnerisk berettiget.«

I 1922 behandlede i Havekunst et stadig aktuelt problem under titlen »Den moderne Have som Typehave«.

»Den moderne Have skal være et tiltalende Bindeled mellem Hus og Omgivelser«, der er »Hensynet til Bygninger, Arealet, Omgivelserne og til Ejerne«. De første vurderinger kan man tilslutte sig uden videre, hvad angår hensynet til ejeren, giver det valgte eksempel, et haveanlæg omkring et bondehus, den udfordring, at det: »beboes af Mennesker, hvis Kulturniveau ligger langt over et sådant Hus' sædvanlige Beboeres«. Georgsen ræsonnerer, at man ikke kan lave en »Bondehave«, det vil kunne udlægges som »Nedadsnobning«. Løsningen i det anvendte eksempel er en stærk rumopdeling af haven, herved løses både de tekniske problemer og problemerne med kulturniveauet. Der blev også lejlighed til at pege på en lille genial detalje, en rosenpergola, der takket være et terrænspring kunne ses ovenfra, da, som GG udtrykte det, »der altid er mange og flest blomster oven på en løvgang«.

Georgsens konklusion var: »At en Haveplan kun er brugelig på det Sted, hvortil den er tegnet, et Forhold, der sjældent forstås af Amatører og af mange Fagmænd anses for et Tegn på den moderne Haves Fordringsfuldhed, mens det i Virkeligheden skyldes dens Beskedenhed, - den moderne Have ønsker kun at udnytte de forhåndenværende Muligheder«.

»En type kræver Særpræg«

Men GG siger dog, at Typehaverne kan bruges, »når Hensynsfaktorerne er de samme, som f.eks. organiserede Anlæg af ringe Størrelse, som på Kirkegårdens Gravsteder, Rækkehushaver og i Kolonihavernes enkelte Haver«.

Georgsens villahaver fra den tid bærer alle præg af stærk påvirkning af læremesteren Birger Errboes hånd. Det er i en periode fra 1917 ikke til at se, om haverne er skabt af Errboe og bare rentegnet af GG, eller om det er GG selv, der er mesteren. Den klassicistiske have er blevet idealet, alle de yngre havearkitekter tegner haver med stramme former i stærk reaktion mod de Glæselske »landskabshaver« og inspireret af samtidens arkitekturi-

dealer. Haver stærkt beslægtet med Errboes og Georgsens tegnes af Johannes Tholle, P. Wad og C.Th. Sørensen. Der lægges vægt på sammenhæng og overensstemmelse mellem hus og have, helst et anlæg bygget op over husets symmetriakse. Var der uregelmæssigheder i facaden, måtte man gøre alt for at skjule dem og grundens eventuelle uregelmæssigheder dølgedes i busketter.

Laage-Petersens have i Ryvangen fra 1918 er et skoleeksempel på den type have. Husets skævhed elimineres af to klippede trægrupper og grundens skævhed ved udfyldning af alle hjørner. Haven eksisterede næsten uændret indtil for få år siden.

Læreren

Georgsens lærergerning på Landbohøjskolen blev livslang, han nåede at fejre 40 års jubilæum som lektor i 1961 og som en jubilæumsgave kom omsider udnævnelsen til professor i Anlægsgartneri i 1961. Professoratet var en følge af oprettelsen af den nye uddannelse »Anlægslinjen« i 1960, havebrugsstudiet blev delt i to linjer, en Gartneri- og Frugtavlslinje og en Anlægslinje (idag landskabsarkitekt-uddannelsen). Den sidste sigtede mod uddannelse af havearkitekter. Georgsens virke som lærer er så udmærket karakteriseret af havearkitekt Ingwer Ingwersen i *Horticultura* og af havearkitekt Georg Boye i *Gartnertidende* i 1961, begge assistenter hos Georgsen på Landbohøjskolen gennem mange år.

Assistentordningen, som Georgsen selv måtte betale, kom istand, da han blev Akademigartner i Sorø i 1936. Ingwersen skriver (i uddrag):

»Alle havebrugskandidater i tiden fra 1921 og fremefter vil huske lektor Georgsen. Nogle har han irriteret, andre har han frydet; men næppe nogen har kedet sig i hans selskab, under hans forelæsninger eller ved øvelserne på tegnesalen, før den tid, da han måtte holde assistent til at varetage den praktiske side af undervisningen.

For Georg Georgsen er en ener, som lærer, som kunstner, som kritiker. Han går sine egne veje, tilsyneladende uanfægtet af, hvad andre mener. Med samme friskhed og veloplægthed holder han sine forelæsninger, stadig uddybende tidligere erfaringer og med en aldeles usvækket evne til at få alle facetter i sit emne til at stråle. Med samme nyfikenhed og ungdommelighed er han deltager i havebrugsekskursioner, når lejlighed byder sig; og får lektor Georgsen under vejs en time eller to helt for sig selv, er han i sit es og slutter sig atter til selskabet mange oplevelser rigere og fuld af lyst til at berette om fund af alt fra kønne piger, frimærker, sjove flasker og tændstikæsker med særlig »morsomme« plakater påtrykt (for samler er lektor Georgsen stadigvæk) til nye og lystige iagttagelser inden for sit fag.

Så lyder en befriende latter i omnibussen, og støvet og trætheden fra de lange vandringer i frugtplantager og gartnerier er som blæst bort hos de pligttopfyldende ekskursionsdeltagere.

Georg Georgsen er forelsket i sit fag og må have været det fra første færd og det så grundigt og fuldkomment, at intet siden har kunnet bringe ham ud af forelskelsen. Her er ikke tale om fagidiotens lidenskab, men om den sande elskers veloplægthed. Altid parat til at opdage nye sider og løse nye gåder i den elskedes væsen. Og uden nag og bitterhed - for det er slet ikke Georgsens sag - men straks parat til at nærme sig hende påny, når hun af og til bragte ham skuffelser. Og altid villig til at delagtiggøre andre i sine resultater; ikke just i kontante læresætninger, og slet ikke i tykke lærebøger, men i inspirerende analyser og vejledninger, ofte som slyngende arabesker. Georg Georgsen behandler gerne, hvad der ligger ham på sinde, i analogier, der sætter den selvstændige tankevirksomhed i gang hos tilhørerne. Ikke altid så let for de modvillige, men som manna i ørkenen for de modtagelige.«

Talrige er historierne om Georgsen, han kom de fleste år ind til forelæsningerne med toget fra Sorø, og det hændte, at en pludselig indskydelse, en udstilling, en indbydende fortovsrestaurant eller en smuk kvinde distraherede ham, så de studerende måtte vente forgæves.

Herregårdshaverne

Georgsens lærestol og hans store viden om historiske haver gjorde ham naturligt til medlem af den ekspertgruppe, som Det Kgl. Danske Haveselskab havde dannet til at styre opmålingerne af danske herregårdshaver i perioden 1924-36. De andre to var Kaj Gottlob, arkitekt, professor ved Kunstakademiet og Vilh. Lorenzen, dr.phil.

Georgsen ledede selv flere af opmålingsholdene, der bl.a. bestod af havebrugskandidater og -studerende og stod for vurderingen af træbestand og mange fotografiske optagelser.

Endelig havde Georgsen ansvaret for udgivelsen af registreringerne, der udkom som 13 hefter under fællestitlen »Danske Herregårdshaver i årene 1930-1936«.

Landbohøjskolens have

Som lektor i Anlægsgartneri og havearkitekt blev Georgsen kort efter sin ansættelse pålagt at tage sig af haven rundt om den nyligt erhvervede bygning for botanik og planteavl på Rolighedsvej, det tidligere sygehjem.

Georgsens klassicistiske ideer fik her rige udfoldelsesmuligheder, han tegnede et anlæg, som delvis står uændret idag.

Terrænet nærmet bygningen blev terrasseret og inddelt i en række hækindrammede grønne rum med græs i bunden. Ud for 2 af sidefløjenes gavle plantedes stammehække, mens akser kantet af stauderabatter og hække fortsatte hækrummene lange perspektiv.

Løsningen af haverummet mellem midterfløjen og østfløjen er typisk »Georgsens«. Rummet er afgrænset af bygninger på de tre sider, men inde i hjørnet bryder et fremspring på bygningen sym-

Rosenhaven set fra taget af en af de veterinære undervisningsbygninger.

metrien. Dette brud klaredes ved at dele rummet i to dele med en hæk, et bredt græsrum sluttede sig til de fem fag af hovedfløjen, og en havegang af bredde som bygningsfremspringet klarede resten. Georgsen har selv fortalt, at han havde fundet løsningen i Villa Borghese i Rom, hvor situationen var en lignende ud for villaens gavle.

I 1929 projekterede Georgsen den nye rosenhave i den gamle have. Rosenhaven var opbygget af et mønster af kvadrater lagt diagonalt i forhold til havens rektangulære form, vekslende mellem kvadrater med roser og kvadrater med græs. Projektet blev gennemført, mens et forslag til navnestokke i buksbomfelter ikke blev gennemført.

Akademigartneren

Med udnævnelsen til akademigartner ved Sorø Akademi 1936 stilledes Georgsen over for både æstetiske, historiske, traditionsbundne, funktionelle og gartneriske opgaver.

Under Akademigartnerembedet hører selve Akademihaven med gartneri, diverse lærer- og elevboligers haver, idrætsanlæg, den gamle klosterkirkegård ved kirken og Sorø nye kirkegård fra begyndelsen af 1900-tallet. Haven har rødder langt tilbage i tiden, området var klosterhave, før der i 1584 blev indrettet skole på ejendommen. Thura tegnede nye bygninger og have til Akademiet i midten af 1700-tallet, herfra står endnu to alleer overvejende af lind, men også alleer plantet i slutningen af 1700-tallet står

stadig i haven. Georgsen overtog en have præget af moden omkring århundredeskiftet, med følsom, men fast hånd blev der med respekt for de historiske træk og traditionerne ryddet ud og bragt orden i haven, skarpt skårne hække afgrænsede de nødvendige dyrkningshaver, og haverne omkring boligerne og nye anlæg, bl.a. et friluftsteater, indpassedes i parken, og nødvendige idrætsarealer først på den gamle ride- og cricketbane på store plads foran kirken og det gamle ridehus, og senere baner på engarealet Flommen. Georgsen udarbejdede hele 4 forslag til idrætsanlægget, der alle blev forkastet. Endelig i 1944 blev et stærkt beskåret projekt udført på Flommen. Georgsens betænkkeligheder med engarealet holdt dog stik. Der var jævnlige problemer.

Med et rektorskift i 50'erne kom der gang i udviklingen, på hans initiativ opgav man udvidelse af Flomanlægget og begyndte at arbejde med et areal i stiftelsens nordlige del, et areal, der var udlagt til kolonihaver nord for Søgade.

Georgsen og kirkegårdene

Akademigartnerembedet spændte bredt - fra idrætsanlæg over gårdhaver ved de nye aluminatsbygninger til begravellesvæsen - med landets ældre kirkegård, som stadig er i brug og med et stort nyere kirkegårdsanlæg anlagt 1904-05 af Edward Glæsel.

Georgsen begyndte som nyansat med at opmåle den gamle meget forsømte kirkegård og udarbejdede derefter en reguleringsplan. Georgsens kongstanke var, at man skulle tilstræbe, at alle grave blev østvendte og fremhæve den gamle afdelings grænser fra de i århundredernes løb foretagne udvidelser, men selvfølgelig med respekt for gamle værdier. Georgsen havde øje for virkningen af et fint kig gennem en hækbue mod et smukt gammelt monument, vekslen mellem lys og skygge, og indrettede i midterrummet et utroligt stemningsfuldt gravrum domineret af bregner.

Den nye kirkegård blev også reguleret, det centrale bygværk, et kapel, som kirkegårdens gange oprindeligt blev styret af, var aldrig blevet opført, det passede Georgsen godt, for det var hans opfattelse, at et kapel aldrig kunne få samme centrale betydning på en assistenskirkegård, som kirken havde på en landsbykirkegård. Han byggede videre på de fine avnbøgehække, som stammede fra Glæsels anlæg, og regulerede gravgårdene, så udnyttelsen blev større.

Georgsen fik med en nødvendig udvidelse af kirkegården, som blev projekteret i tiden 1960-65 sammen med Torben Michelsen, lejlighed til at sætte sit personlige præg på den nye kirkegård. Udvidelsen skete på et areal, der lå 5 m lavere end Glæsels kirkegård og med en hældning i mod-

sat retning, som hindrede en aksial forbindelse mellem de to dele. Skråninger og en rampe danner en enkel forbindelse til en stor gravgård til kistegravene omgivet af et 10 m bredt græsbånd til urner med en let træbeplantning af eg og ask i grupper.

Georgsen stod i nær kontakt med provst Johan Exner, som i denne periode arbejdede med sikring af kirkernes og kirkegårdenes omgivelser, men beskæftigede sig selv især med problematikken omkring kirkegårdsreguleringer, der ofte ødelagde en gammel landsbykirkegårds særpræg og med monumentforvirringen på kirkegårdene. Set med æstetens øjne var udviklingen af monumenttyper ikke særlig opmuntrende, og mange fagfolks forslag til løsning af denne kedelige udvikling var at forme gravsteder og gravrum, så beplantning skjulte rædslerne.

Georgsen gik sine egne veje, han forsøgte i et forslag til Lille Heddinge kirkegård at skitsere nye gravmonumenter i form af murede, kalkede, fritstående piller, som kunne tjene som monument for flere gravsteder på én gang.

Et virkelig utraditionelt projekt udarbejdede Georgsen til konkurrencen for en ny kirkegård i Næstved i 1948. Her bryder Georgsen med den herskende mode med lukkede kirkegårde og lukkede gravrum med Mariebjerg kirkegård som forbillede. Han udnyttede terrænets fald og landskabet uden for kirkegården, der er af stor skønhed, og foreslog en kirkegård med gravgårde anlagt som firkantede terrasser, der åbnede sig mod landskabet. Der var her tale om et så radikalt brud med traditionen, at forslaget indkøbtes, selv om det ikke opfyldte betingelserne.

C.Th. Sørensen skriver i *Havekunst 1948*: »Når jeg nu så længe efter bedømmelsen igen studerer dette smukke arbejde, forekommer det mig endnu klarere og rigtigere end da, og jeg kan ikke frigøre mig for en følelse af, at det ikke blev placeret godt nok.«

Georgsens ideer og tanker om kirkegårde kommer klart til udtryk i de to artikler, han skrev i forbindelse med dommerhverv i kirkegårds-konkurrencer. Stærkest i artiklen i forbindelse med konkurrencen om en ny centralkirkegård i Lyngby, hvor han valgte at tage et tilbageblik over udviklingen fra Næstvedkonkurrencen i 1948 over Ørebrokonkurrencen i 1950 til de erfaringer, der blev indhøstet ved den sidste store konkurrence i 1951 - Centralkirkegård i Lyngby.

Han stiller to typer kirkegårde op med udgangspunkt i Boye-Preisler projektet (vinderprojektet) og sit eget i Næstvedkonkurrencen med den opløste helhed kontra den traditionelle helhed og de lukkede gravrum kontra de oplukkede gravrum. Senere skriver han »I de senere år har man i stigende grad (under forhold, hvor haveanlæg har kunnet formes nogenlunde ubundne af ydre faktorer), set anlæg, der på en mærkelig

måde er formet som en kombination af formalisme og naturalisme.«
»Tyngdepunktet kan snart være lagt på den ene form, snart på den anden. Men begge former er repræsenterede. Tendenser synes dog at gå mod stadig stærkere opløsning, således at formalismen til sidst kun optræder i rene detaljer.«

Georgsen slutter med en gennemgang af flere af Lyngbyprojekterne, han fremhæver især 2. præmieprojektet, som fagdommerne havde som nr. 1, for som han havde noteret: »det rummer en selvstændig idé«. Det var Edith og Ole Nørgaards projekt.

I en fagdommers refleksioner efter Herningkonkurrencen i 1965 får vi igen Georgsens kloge tanker på tryk, han slår bl.a. fast, »at det ikke er nok at kirkegården er kunst, men at den også skal være kirkelig kunst«.

I omtalen af Georgsen er der ikke blevet plads til en nøjere gennemgang af Georgsens tegnestuevirksomhed, men den var også begrænset. De opgaver, han oven i sit Akademigartnerembede og sin lærergerning påtog sig, havde næsten alle forbindelse med Sorø stillingen, det drejede sig om lokale opgaver omkring Sorø, kirkegårdsudvidelser og sygehuse. Han blev også benyttet af universitetet i forbindelse med udbygningen af universitetsparken og Brorfelde observatoriet, det sidste omtalt i *Landskab* i 1984. Sammen med Ingwer Ingwersen gennemførte han et stort socialt boligbyggeri, Skottegården på Amager.

Som akademigartner havde Georgsen embedsbolig. Haven og de tanker, som Georgsen havde lagt i udformningen af denne, har også været omtalt i *Havekunst*.

Litteratur

Da. Havebrugskand. 1865-1946, 1947, 84 og 1865-1955, 19

Da. hortonomer 1970, 32

Ursula Hansen i: *Havekunst* 1953, 4, 25-49

E. Langkilde i: *Havekunst* 1961, 4, 48

I. Ingwersen i: *Havekunst* 1963, 8, 141-149

E. Langkilde i: *Landskap* 1976, 3, 50 (nekr.)

J.H. Wanscher i: *Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Årsskrift* 1977, 179-82 (nekr.)

I. Varming i: *Landskap* 1984, 6, 127-129

T. Michelsen i: *Landskap* 1984, 6, 130-133

Konsulent H. Mosegaard (Hans Kristian Mosegaard) 100 år

H. Mosegaard (Hans Kristian Mosegaard)

Keywords: Horticultural Adviser

Jørgen Mosegaard

Han kom fra små kår i det jydsk. Faderen var »bygmester«, en titel som i dag nærmest dækkes af totalentreprenør. Han var oplært i praksis og kunne bruge sine hænder med stor færdighed fra murerarbejde, tømrer-, snedkerarbejde til jordbrug og dambrug. Et multimenneske, som H.M. tog arv og lærdom fra. Moderen var et stout menneske med meget faste meninger om godt og skidt. Også det gik videre i arv og miljø.

H.M. fik med sig evnen til at se og kombinere det set med muligheder for udvikling fra sit hjem, og hele livet bevarede han evnen og søgte viden for at udnytte dem optimalt. Koslagtning på Esbjerg Svineslagteri, hvortil skoleudflugten bragte ham og klassekammeraterne, blev bestemmende for en vegetarisk livsstil, som blev udviklet gennem bevidst tilegnelse af viden. Drab var uetisk, javel men kunne man klare sig uden? Derfor valgte han gartneri fremfor landbrug og samtidig søgte han boglig viden. Denne lyst og måske trang til at øge sin viden i såvel dybde som bredde bevarede han i hele livet.

Gennem to-klassede skoler over læretid i mindre jydsk gartnerier og et enkelt større, Steffensens Frøhandel og Gartneri i Holstebro, over private kursus og selvstudier kom han til KVL, hvor han sluttede som havebrugskandidat i 1918. Udlandet trak og i 1914 var han hos Timm & Co. Holsten, hvor han avancerede langt både p.gr. af færdigheder, men også fordi krigen trak lederne væk fra arbejdspladsen.

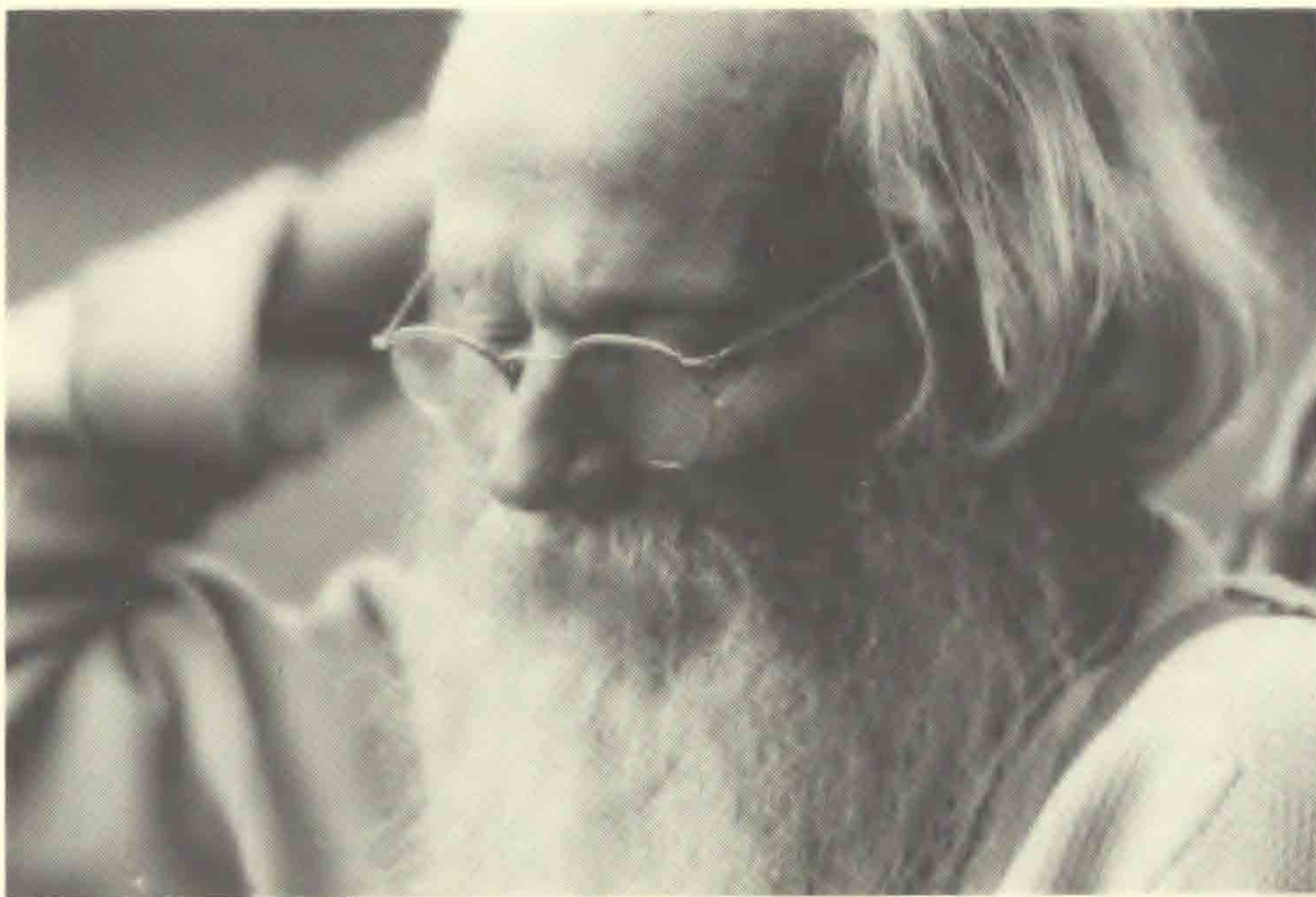
Derved skabtes behovet for at lære mere, sprog, stenografi og filosofi. Han nævnte ofte Høfding, hvis tanker blev medbestemmende for og baggrund for hans virke.

I de gartneriske discipliner var planteskolen nok den der stod ham nærmest, men også frugt og grøntsager, fordi han kunne bruge sin viden om

disse ting. Jeg har ofte haft lejlighed til at følge ham i praktisk arbejde og lært deraf. Redskabet blev altid brugt rytmisk (skønt han var inderlig umusikalsk), i fuld bredde og totalt effektivt; han skulle aldrig tilbage i arbejdet for at rette fejl. Det var praktik i fuldt mål længe før »pendulhakningen« i roer blev opfundet. Hvor tit ynkedes han ikke over lollandske roearbejderses dårlige ergonomi.

Østifternes Haveselskabs formand fandt H.M. egnet til konsulentstillingen i Københavns Amts Afdeling i 1923 og her fandt han sin manddomsgerning indtil 1963. 40 år i en af mange begivenheder præget tid. Krise, arbejdsløshed, krig og blomstring efter krigen. Det var i denne periode parcelhushaverne blev til med et klart mål i egen produktion af frugt og grønt. Her var hans egen tro klart medbringende i de 1000'er af havers rette plan, som også afgav plads til græsplæner og blomster. De var funktionsdygtige, og al hans pædagogik blev brugt.

Hans uskrømtede afstandtagen til »ådselæderi«, som han kaldte danskerens normalkost, gav megen modstand, også i Ø.H.s ledelse. Også misundelse over det lette job i blot at give råd blev der lagt ud. En gruppe personer ville have ham væk for selv at komme til faget og fadet. Det var jævne håndværkere som stod for det, men bitterheden hos H.M. fortog sig aldrig, trods en pure frifindelsesdom ved landsretten. En fejde, som overgartner Risom (fmd.) i Ø.H. pålagde far at føre.

Professor C.A. Jørgensen, KVL. fandt det klogt at sende H.M. til Grønland for at sikre vitaminforsyningen til befolkningen ved egenproduktion af grøntsager. Han var deroppe to gange, første gang i 1948 og han deltog aktivt på flere måder herved. En tosproget havebog og adskillige praktiske ting vedr. transport af frisk frugt derop var hans innovationer. Hans påvisning af det umulige i fårehold, når dyrene åd flere hundrede års pileproduktion, og foder skulle fragtes derop, stak landbrugerne noget i øjnene, men ret havde han, også da han så det umulige i at dræne et areal med trykvand fra fjeldet.

Han skrev meget, og han sagde meget om havebrug, kost og sundhed. Men han gjorde det altid på videnskabeligt materiale. Derfor var alt det okkulte og biodynamiske ham så inderligt imod, hvad kun få forstod. Hindrede kom i hans hjem og i dag kan alle se det gode i det grove og en kostpyramide, og havebrug i u-landene.

Inspirationen til den megen brug af ord i alle medier hentede han ved at gå i naturen i timevis. Det blev starten til hans anden interesse, arkæologien. Da pensionen bragte ham til Gartnerens Alderdomshjem i Brønshøj gik over syv ton oldsager til Nationalmuseet, som havde udnævnt ham til tillidsmand. I Sarquag fandt han den ældste kulturrest på Grønland. Her var redskaber i flint og bjergkrystal så smukke, som jeg ikke har set magen til. Her kom evnen til at se (hans ene øje blev blindet under leg i barndommen) helt frem og kombinationsevnen, da han bragte det første stykke træ fra Skuldelevskibene op af vandet.

Men de to sager, som kunne have givet ham mange glæder, blev til den ene bitre oplevelse efter den anden. Professionelle arkæologer betragtede Sarquag-fundene for »plantede«, og det gik hans ære på. Andre arkæologer havde brug for vikingeskibene til dokumentation for egne kvalifikationer, og amatørerne ku' gå. Men alt blev som i eventyret bragt på rette plads. H.M. var med til indvielsen af Vikingeskibsmuseet i Roskilde og fik et håndtryk af Frederik IX. Kort før hans død blev hans indsats til erkendelse af betydningen af Sarquagfundet, der gav navn til en kultur. En mindeplade på museet deroppe vidner derom.

Man kunne have ønsket ham fri af næsten 25 års daglig bitterhed i livslutningen, der begrænsede hans bevægelsesevne. Det var for hans samtidige ikke ukendt at vokse fra små kår til vide horisonter, men få gjorde det så målbevidst.

H.M. blev født i Lejrskov d. 29. marts 1893 og døde i Skodsborg på plejehjem d. 25. november 1987. Ånden var klar til det sidste.

Litteratur

H.M. er biograferet i Havebrugskandidaternes Blå Bog 1970 og i Kraks Blå Bog. Jeg har skrevet om far ved hans død i Jordbrugsvidenskabeligt Tidsskrift og i Gartner Tidende.

Små meddelelser

Havekulturfonden

Under ovenstående navn er en ny havebrugsfond blevet stiftet med Det danske Haveselskab (tidligere Østifternes H.), Jægersborgvej 47, 2800 Lyngby som adresse og Johan Damgaard Jensen som administrator. Havekulturfondens formand er professor Asger Klougart, dens næstformand stadsgartner Lars Østerbye og sekretær lektor, landskabsarkitekt Ib Asger Olsen. Begyndelsen til fonden blev dog gjort allerede i 1975 af et til Spanien fra Danmark emigreret ægtepar Ove Gunnar Vestergaard og Grethe Linda, der med års mellemrum afgik ved døden, efter at de havde oprettet testamente med fonden som legatar. Der måtte føres en retssag, før pengene blev sikret dansk havekultur og kom i de bedste hænder, således at rentefkastet af formuen er til disposition. Begrebet havekultur er i fundatsen blevet defineret meget bredt, og mange forskellige kredse og enkeltpersoner vil derfor kunne komme i betragtning.

Men fonden kan ikke søges.

Pengene bliver uddelt dels som hædersgaver dels som priser for stillede opgaver. Således blev der lagt ud med en statuette til Søren Ryge Petersen (en lille broncemodel af Helen Schous Tranehave-traner) og hele fem pengepriser (tilsammen 120.000 kr.) til vinderne af prisopgaven: Fremtidens Bypark, hvortil var indkommet 24 besvarelser.

Prisuddelingen blev foretaget i Landbohøjskolens festauditorium den 13. august 1993 i overværelse af en ret stor kreds.

Red.

Haven på museum -

Om et projekt til dokumentation af gamle bonde- og borgerhaver

Stadig flere museer i Danmark engagerer sig aktivt i arbejdet med bevaring af historiske haver og etablering af gamle haveanlæg omkring museerne. Det skyldes ikke mindst den voksende interesse for gamle kulturplanter, gamle dyrkningsmetoder og ældre haveanlægs stilpræg og formsprog, som også museerne forventes at kunne imødekomme.

Men mens haveanlæg ved slotte, herregårde, klostre o.s.v. er relativt vel-dokumenterede, findes der ingen systematiske og dyberegående undersøgelser af de enkelte landsdeles mere beskedne haver. Derfor er en række danske museer gået sammen for at iværksætte et større projekt med henblik på at dokumentere og udforske den ældre havekultur i forskellige dele af landet. Projektet er påbegyndt i 1991-92 som et pilotprojekt, der bl.a. har haft til formål at formulere en strategi for at få iværksat en registrering og dokumentation af ældre, velbevarede borger- og bondehaver på landsplan - inden alt for længe.

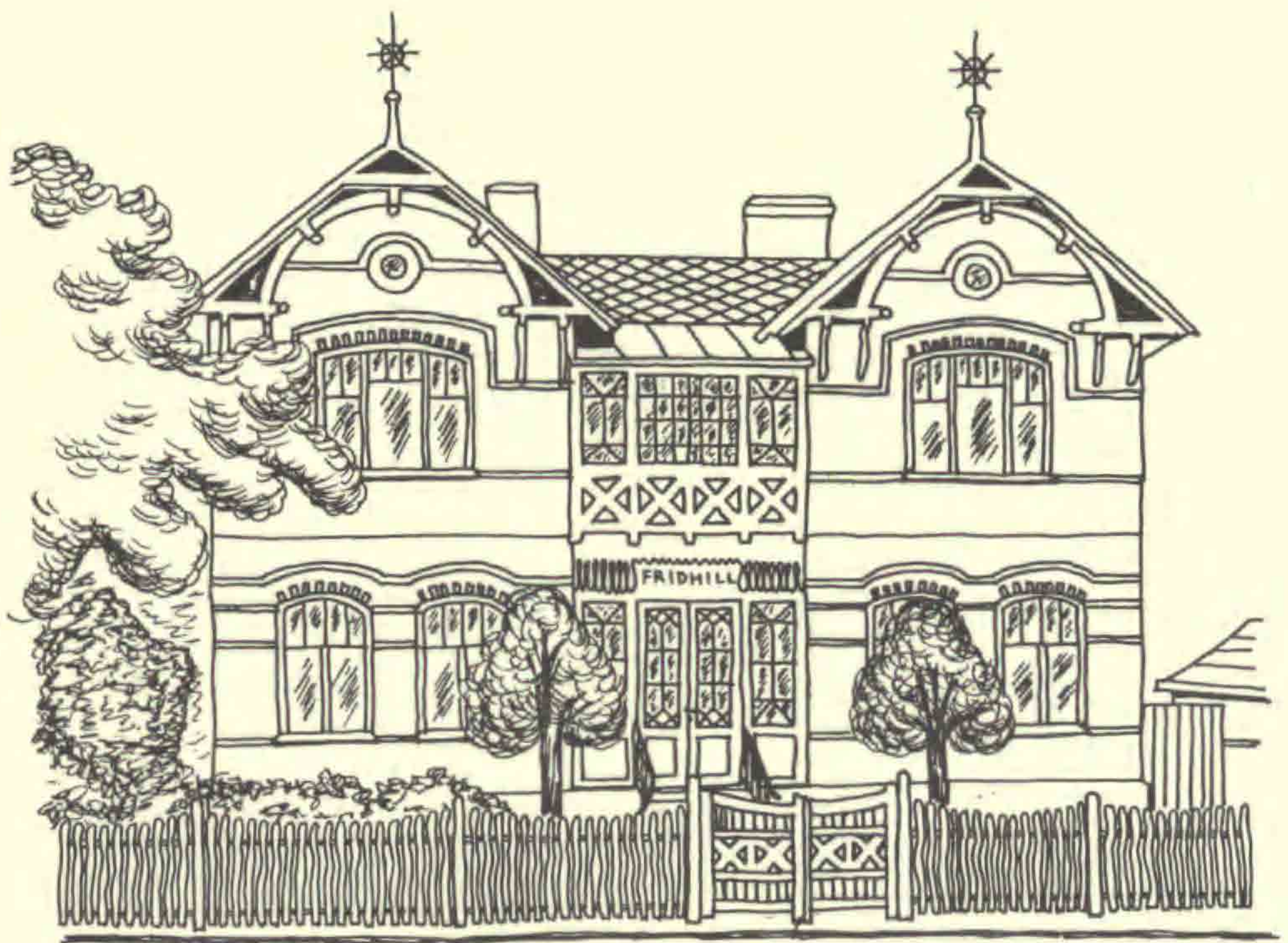
De gamle haver er et stykke levende kulturhistorie - men havekunst arbejder med foranderlige materialer, hver have er et flygtigt kunstværk, og navnlig de senere år har været ødelæggende for mange af de gamle, arbejdskrævende haveanlæg. Nye boliger er blevet opført, fritidsvaner ændret, og haven som husets fine, udendørs stue har gennemgået store forandringer. Græsslåmaskinen skal kunne komme frem, helst uden forhindringer, leg og spil kræver øgede arealer og man foretrækker en siddeplads ved en solvendt væg frem for skyggen i lysthuset. De gamle haver er forlængst blevet utidssvarende, og det er vigtigt at de, der er tilbage, registreres nu, mens der endnu kan findes rester af den gamle tradition.

Hvordan griber man en sådan opgave an? Inspirationen til projektet kunne meget vel hentes i Sverige, hvor man ved Institutionen för Landskapsplanering, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp, i 1988 har gennemført et forbilledligt pilotprojekt til dokumentation af haven ved gården Fridhill i Svedala. Rapporten er publiceret i 1989.

Formålet med arbejdet har været at udvikle en metode til fremtidig dokumentation af en række udvalgte, repræsentative haveanlæg over hele Sverige, og det indgår desuden i et større forskningsprojekt: »Trädgårdskonstens Historiska Källmaterial«, som drives af Institutionen för Landskapsplanering i Alnarp. Men målet er også ganske enkelt at få dokumenteret Fridhillhaven for eftertiden.

Fridhill ligger i landsbyen Svedala udenfor Malmö. Gårdstuehuset er opført i nationalromantisk stil, og dets ydre er ikke forandret siden det blev opført i 1910. Også haven, som er komponeret sammen med huset, er stort set uforandret, siden den blev anlagt i 1920'erne. Det er en have med buksbomhække, frugttræer og køkkenhave, som er en typisk repræsentant for de skånske landbohaver i 1900-årenes første årtier.

En af forklaringerne på, at Fridhillhaven er så velbevaret, er at den har været i samme families eje i mange år, og den sidste ejer, Alma Lindgren, har med stor omhu passet haven i næsten 60 år. Umiddelbart ser haven nok forfalden og tilgroet ud, men i bund og grund er selve strukturen i anlægget velbevaret, og hække, træer og beplantning skulle let kunne restaureres.

Fridhill

Dokumentationsmetode

Fridhillhaven er blevet registreret kontinuerligt i en hel vækstsæson (marts-september). Mindst en gang hver anden uge er haven blevet besøgt og nyopkomne vækster er registreret. Planterne er blevet artsbestemt. På et tidligt tidspunkt er haven blevet målt op, og denne opmåling er benyttet som grundmateriale ved senere besøg.

Udviklingen i haven i årets løb er fotodokumenteret med både farvedias og sort/hvide billeder. Eftersom haven er tilgroet, er oversigtsbilleder forholdsvis utydelige, hvorfor det hovedsagelig er detaljer som usædvanlige, særligt smukke eller på anden måde interessante vækster, der er blevet fotograferet. Historisk kildemateriale i form af kort, dagbøger, regnskaber, fotografier og interviews er også blevet indsamlet. På den måde handler rapporten ikke alene om haven, også rammen omkring den: huset, landsbyen, landsdelen og havernes generelle stilpræg og udvikling indgår, således at haven kan sættes ind i en større kulturhistorisk sammenhæng.

Materialet om Fridhill vil uden tvivl komme til at udgøre en vigtig historisk kilde for fremtiden; det vil danne grundlag for videre restaurering og pleje på

stedet og for evt. genskabelser af gamle haveanlæg andetsteds. Og sidst men ikke mindst vil det kunne tjene til inspiration for haveinteresserede i al almindelighed.

Som nævnt arbejder en række danske museer nu på at planlægge et lignende projekt her i landet. Hvordan og hvornår vi kan gå i gang, er endnu ikke fastlagt. Det afhænger bl.a. af, hvilke samarbejdspartnere, der kunne tænkes at indgå. Måske blandt medlemmerne af Havebrugshistorisk Selskab?

Mette Skougaard

Bevaring af gamle havesorter

The Royal Horticultural Society tog for nogle år siden initiativet til at sikre, at gamle havesorter af blomster, frugt og grønt ikke helt forsvandt.

På samme måde som man nu søger at bevare arveanlæggene i alverdens »vilde« planter, fremhæver man at »oldtimers« også rummer genetiske egenskaber, som er værd at bevare.

Interessen i havefolket har været stor, og en nylig udkommet håndbog er udgivet af National Council for the Conservation of Plants and Gardens: *The Plant Collection Directory 1993*.

I den findes en liste over 500 plantesamlinger spredt over Storbritannien, rummende 400 slægter og 50.000 plantearter og -sorter.

Det er både offentlige haver, planteskoler og private, der har påtaget sig at huse en enkelt slægt og indsamlet, hvad der kunne opdrives. Alle haverne er tilgængelige, og i bogen finder man udførlige adresser og åbningstider.

Formålet er: 1) At bevare truede haveplanter fra bortdøen, 2) at gøre det muligt at skaffe havefolket et varieret materiale, 3) at stimulere videnskabelige, taxonomiske, havebrugshistoriske og kunstneriske studier af haveplanter.

Bogen koster £ 2.25 (ca. 28 kr.) hos The Royal Horticulture Society, Wisley Garden, Woking, Surrey GU23 6QB.

Asger Klougart

Havebrugshistorisk Dagbog okt. 1992 - sept. 1993

Ved A. Ørum-Larsen og Johan Lange

1992

Nov. Østifternes Haveselskab flytter sit københavnske hovedkontor fra Rolighedsvej 28, København V. til Jægersborgvej 47, 2800 Lyngby, og forandrer samtidigt sit navn til Det Danske Haveselskab, Øerne.

Dec.

16. dec. Lægeplanter og folketro. Foredrag af museumschef Henrik M. Jansen i DR P1 kl. 14.30 i serien Dagligliv i Middelalderens Danmark.

17. dec. De første spadestik tages til anlægget af en stor labyrint af bøgehække på Pileallé 14, Frederiksberg.

1993

Mts. Det politiske Landskab. 4 søndagsudsendelser DR P1, 7., 14., 21. og 28. marts kl. 16.

27. marts - 9. maj Kamma Rahbeks botaniske venner - blomsterpigerne og de andre. En særudstilling på Bakkehus-museet på Frederiksberg.

Apr.

2. april Lektor Malene Hauxner forsvarer sin doktorafhandling: Fantasiens Have, på Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, med 2 officielle og 7 uofficielle opponenter.

Maj

3. maj Arkitekt Tobias Faber: Bjerget, stenene og vandet. Foredrag om gammel kinesisk havekunst og dens indflydelse i Europa. DR P1 kl. 9.15.

9.-16. maj Havekursus på Krogerup Højskole.

Juni

4. juni Kunsthistoriker Lulu Salto Stephensen forsvarer i det Humanistiske Fakultet ved Lunds Universitet sin doktorafhandling: Tradition og fornyelse i dansk havekunst - G.N. Brandt og de første årtier af 1900-tallet. 1 betygsnämnd, 1 officiel og 5 uofficielle opponenter.

Den fortællende have - en udstilling om Assistens Kirkegård i Københavns Rådhusal.

15. juni Tivoli åbner i anledning af sin 150-års fødselsdag et museum om sine ældre bygningers historie i »Slottet« på H.C. Andersens Boulevard i København.

12.-18. juni Haven i tiden - tiden i haven. Et havekursus på Ryslinge Højskole på Fyn.

Ved Steno-museet i Århus Universitetspark oprettes en historisk have med 15-1600-tallets nytteplanter, der især nævnes i Henrik Smids urtebøger. Haven ledes af Anemette Olesen.

Fingerbølle. *Digitalis*

Filtbladet kongelys

Juli

7. juli Willestrup barokhave i Arden - godsejer Vincents Juul fortæller om genskabelsen af det gamle haveanlæg, og om hvad der sker i det. DR P1, kl. 14.30.

19. juli Rosens historie - den 4. udsendelse i serien Blomsterkvartet i DR TV, kl. 22.30.

Aug.

15. august Tivoli i København fejrer sin 150-års fødselsdag (1843-1993) med flere dages festligheder.

25. august Om haven ved Gl. Lejre's Kongsgård - ved Margrethe Eli. DR P1, kl. 10.15.

Lavendel

Hundetunge

Sept.

En permanent skulpturpark med land-art arrangementer åbnes i Tranekær Slotspark med deltagelse af ind- og udenlandske land-art kunstnere - af Tickon (Tranekær internationale Center for Kunst og Natur).

En sarkofag i den såkaldte »Mumiegrotte« i Christiansens Have i Flensborg viser sig at være ægte og stamme fra Fønikien for 2400 år siden. Den fremkalder en regulær folkevandring til parken af nysgerrige. Se artiklen ovenfor.

I Bredemuseets og Frilandsmuseets aktivitetsprogram for sommeren 1993 blev en række foredrag arrangeret for at give museet nye kontaktgrupper og omvendt skaffe omegnens kulturhistorisk interesserede beboere større berøringsflader til Nationalmuseets arbejdsfelter inden for nyere tid, dvs. perioden fra 1660 til idag. Arrangementerne blev ledet af museumsinspektør Lene Floris og fandt sted i Bredemuseet den tredje lørdag i hver måned kl. 14 under devisen: Foreninger fortæller.

14. sept. Havebrugshistorisk Selskab var indbudt, og på formandens opfordring holdt Johan Lange først et lysbilledforedrag om kulturplanters indførselshistorie i Danmark og gennemgik derefter foreningens øvrige interessefelter efter den nedenfor anførte omdelte skematiske oversigt.

Jane Schul supplerede, præsenterede vilkårligt udvalgte numre af vort årsskrift og opfordrede til indmeldelse i vort selskab. Spørgelysten var stor, men fremmødet alt for lille.

1. *Udover haveplanternes indførseldatering* beskæftiger HHS sig med
2. *Plantegrupperes kulturhistorie*: potteplanter, køkkenurter, lægeplanter, krydderurter, farveplanter og andre tekniske planter, løg- og knoldvækster.
3. *Den enkelte plantearts eller -slægts historie* især i Danmark: Rabarber var i mange år kun en lægeplante; først i ca. 1865 blev den også brugt som køkkenurt efter at bankmanden P.D. Feilberg, der var medredaktør af vort første haveblad, nemlig *Have-Tidende* 1835 ff, havde reklameret ivrigt for planten som køkkenurt og falbudt den fra sin egen have, som dengang var det eneste sted udover Botanisk Have, hvor planten dyrkedes i Danmark; se *Kvangård* bd. VII s. 49.
4. *Et enkelt markant træindivids historie*: som f.eks. Platanen på Gråbrødretorv i København, Bromølletaksen ved Bromølle Kro, »Storepil«, der var en sortpoppel, ved Herlufsholm; se *Kvangård* III s. 61, *Dendrol. Årsskr.* 1955 s. 258 og 1968 s. 73.
5. *Visse havers, f.eks. herregårdshavers historie og stilhistorie* som f.eks. Sanderumgård, Hørsholm, Krenkerup, Fredensborg, se *Kvangård* IV s. 7, VII s. 7, XI s. 7 og 23 + 35.
6. *Visse havetyperes opståen og historie*, f.eks. kolonihaver og forevisningshaver, se VI s. 7, XII s. 36.
7. *Amagerbrug*, se III s. 45 og XV s. 27.
8. *Visse gartnerfirmaer og -personligheders og haveselskabers historie*, se I s. 29 (Glæsel), III s. 23 (Mose), IV s. 53 (D.T. Poulsen), V s. 29 (Jørgen P. Jørgensen), VII s. 67 (Oluf Kristensen), VIII s. 69 (Svend Bruun), IX s. 71 (Jens K. Jørgensen), XI s. 51 (Frode Sørensen), X s. 7 (Kgl. Haveselskab), XII s. 77 + XIII s. 55 (Gartnerforeninger).

Bibliografi: okt. 1992 - sept. 1993

Ved A. Ørum-Larsen

1992

Sept. Steen Estvad Petersen: Få men udvalgte ord. Anmeldelse af Professor Steen Eiler Rasmussen's efterladte bog: Byer og Bygninger II, Weekendavisen 28. sept.

Okt. Charlotte Valløe: Den ustyrlige humle. Haven nr. 10.

Jeff Wagner: From Gansu to Kolding. The expedition of J.T. Rock in 1925-27 and the plants raised by Axel Olsen. Dansk Dendrologisk Årsskrift.

Helge V. Qvistorff: De danske Skove - En kulturarv. Danmarks Radios Forlag og Dafolo Forlag. København.

Nov. Frederiksborg Slotshave. Restaureringsplan for Det Kriegerske Anlæg. Arbejdsrapport KSH.

Niels Nørgaard: Ture i danske skove - anmeldelse af Helge V. Qvistorff's bog De danske Skove. Politiken, 29. nov.

Dec. Hasse Havgaard: Lærdom ude i naturen. Usædvanlig skole nær Lejre. Om Ledreborg-parkens Antiquariske Akademi. Politiken 20. dec.

Annemarie Lund: Uraniborg på Hven rekonstrueret. Arkitektur, 17. dec.

Udvalget for de Geometriske Haver: De geometriske haver i Herning. Kbhvn.

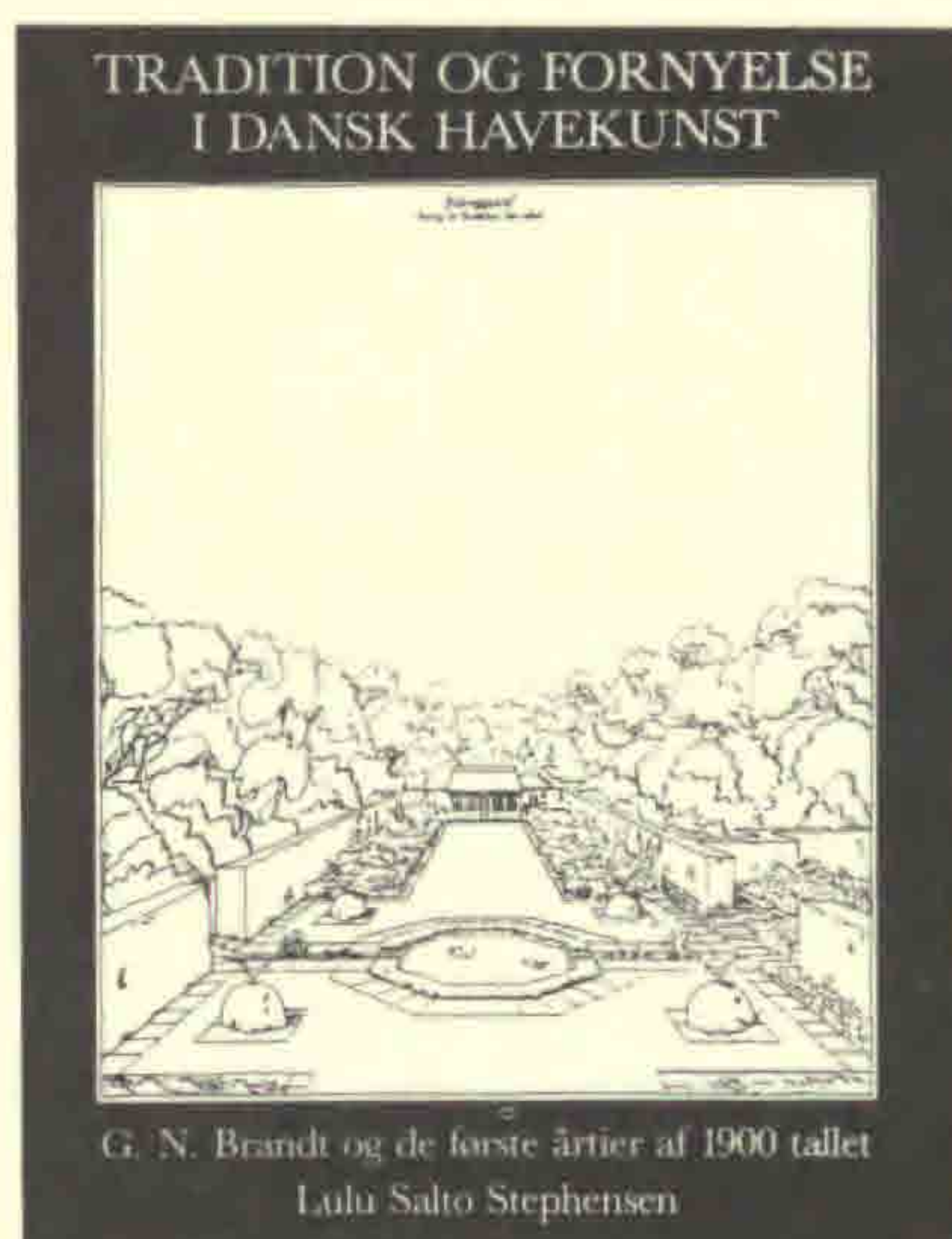
1993

- Jan. Johan Lange: Ordbog over Danmarks Plantenavne I-III 1959-61, ny fotografisk udgave + mindre supplements-hefte ved Johan Lange og Peter Leth med rettelser af forældede latinske navne m.m. Munksgaard.
- Febr. Elisa Nielsen: Åndernes Hus (om Assistens Kirkegård). Det fri Aktuelt, 13. febr.
- Marts Malene Hauxner: Fantasiens Have (doktorafhandling - se Dagbog u. 2. april). Arkitektens Forlag. København.

Søren Ryge Petersen: Den moderne Have - Fantasiens Have er et ambitiøst værk på 360 sider. Politiken, 4. marts.

Lulu Salto Stephensen: Tradition og fornyelse i dansk havekunst - G.N. Brandt og de første årtier af 1900-tallet (doktorafhandling - se Dagbog u. juni). Forlaget Frangipani. København.

- Juni
- Per Dabelsteen: De kendtes grave. Udstillingen på Københavns Rådhus om Assistens Kirkegård. Politiken, 4. juni.
- Ole Bøgh & Flemming Pless: Den fortællende have - Assistens Kirkegårds Formidlingscenter. København.
- Søren Ryge Petersen: Opgør med pænheden - Svensker afstikker ny kurs i havestil. Politiken, 15. juni.
- Søren Ryge Petersen: Svensk doktor i dansk havekunst - Lulu Salto Stephensen forsvarer sin afhandling i Lund. Politiken 24. juni.
- Per Dabelsteen: Tivoli sendt på museum. Politiken, 15. juni.
- Per Dabelsteen: Et springvand vender tilbage - Ny attraktion ved Frederiksberg Slot (om re-etableringen af springvandet i Søndermarken ved Roskildevej). Politiken, 28. juni.
- Gunver Vestergaard: Ny barok (om restaureringen af Willestrup herregårdshave i Himmerland). Haven nr. 6-7.
- Juli
- Søren Ryge Petersen: Stor dansk havekunst (om et besøg på Mariebjerg Kirkegård med kunsthistorikeren Lulu Salto Stephensen). Politiken 6. juli.
- Birthe Lauritsen: Herregårdenes haver skal fredes (om parkerne ved Liselund og Ledreborg). Berlingske Tidende, 4. sektion. 11. juli.
- Sven-Ingvar Andersson: C.Th. Sørensen - 100 år (24. juli 1993). Havebladet nr. 3.
- Sonja Poll: Den geometriske have i Herning. Landskab, juli.
- A. Ørum-Larsen: Denmark bibliography. The Garden History Society - Newsletter 39, Autumn. England.
- Kjell Lundquist (red.): Uraniborgs Renässansträdgård. Renässansens Växtmaterial. Rapport från et seminarium på Alnarp 19.

feb. 1991. Heri 6 afhandlinger. Institutionen för Landskapsplanering, Alnarp. Se anmeldelsen nedenfor.

Lise Tillge: Have-Romantik på Frilandsmuseet (om de gamle bondehave og deres rette beplantning). Femina nr. 25.

Aug. Bent Johansen: Hele verdens eventyrhave. Berlingske Tidende Magasin, 14. aug.

Ida Haugsted: Tryllehaven Tivoli (om Tivolis ældre arkitektur). Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet.

A. Ørum-Larsen: C.Th. Sørensen 1893 - 24. juli 1993, »Den gamle Gartner«. Tidsskriftet Billedkunst (tidl. CRASS) nr. 4.

Sept. Karen Agersnap og Jan Kjærgaard Jensen: Historien i Blomsten. Kaskelot. Biologforbundets Forlag.

Kirsten Lund-Andersen: Tækkemandens have. Haven.

Helen Lassen: Kunsten folder sig ud i slotsparken. Enestående projekt ved Tranekær Slot. Politiken, 12. sept., 2. sektion.

Anemette Olesen: Humle er godt - for næsten alt. Berlingske Tidende, 4. sektion Boligen. 19. sept.

Marianne Leth Jørnø: Fortiden dukker op. En tegning af H.G.F. Holm - »Fattig-Holm« - visende Baron Schimmelmann's have bag palæet i Bredgade, sælges ved auktion i London.

Anmeldelser

A. Klougart og Vilh. Nielsen: Gartnerfaget, 75 år med Vækst og Udvikling. Udsendt af G.F. Garta i anledning af firmaets 75 års jubilæum.

Urte- og abildgårde har en lang historie i Danmark, men den intensive dyrkning af planter i væksthuse har kun været kendt i ca. 350 år, og erhvervsgartneri i nævneværdig betydning har kun eksisteret et par hundrede år.

I Danmark begyndte væksthuses historie ved Rosenborg slot, hvor Christian IV indrettede et væksthuse, der må antages at være det første i landet. Opførelsesåret er ukendt, men i 1642 omtales et blomsterhus, æstuarier, som forfaldent, og det må derfor antages at være opført en del år tidligere. I årenes løb etableredes et stort væksthuseanlæg eller driveri ved Rosenborg, og herfra bredte interessen sig for plantedyrkning i væksthuse til de øvrige kongelige slotte og herregårde.

Indtil omkring 1800 havde langt de fleste gartnere været herskabsgartnere ved slotte og herregårde, men i begyndelsen af forrige århundrede etablerede de første herregårdsuddannede gartnere sig som selvstændige gartnere især i Københavns omegn, og dermed opstod et nyt begreb, handelsgartneriet.

I begyndelsen var handelsgartnerierne få og små, og væksthuse var primitive. Helt til omkring 1875 byggedes især ensidige halvtaghuse mod en sydvendt mur, men i sidste fjerdedel af århundredet skete en kraftig udvikling i gartnerierhvervet. Halvtaghuse blev afløst af større og lysere sadeltaghuse, og i 1882 blev det første centrale kedelanlæg installeret i et handelsgartneri som afløser for røgkanaler og kakkelovne.

I 1914 fødtes bogens forfattere, hvilket senere skulle få stor betydning for væksthusegartneriets udvikling, og i 1918 stiftede en lille gruppe fremsynede gartnere i København en indkøbsforening, G.F. Garta, hvis hovedopgave i de første år især var at opnå gunstige priser ved fælles indkøb af brændsel. Efterhånden blev flere og flere varegrupper inddraget, bl.a. bygningsmaterialer til drivhuse, urtepotter og tekniske installationer.

Der er næsten ingen tilgængelig statistik fra denne tidlige periode, men forfatterne har dog fundet frem til, at i 1919 var det samlede væksthuseareal i Danmark 36,7 ha fordelt på 3472 drivhuse svarende til en gennem-

snitsstørrelse på 106 m². Udviklingen gik kun langsomt, og i trediveerne var gennemsnitsstørrelsen kun steget til ca. 180 m², og denne størrelse holdt sig næsten uændret helt op til midten af halvtredserne. Før denne tid var væksthuse ikke standardiserede, men resultat af en lokal håndværkers større eller (desværre ofte) mindre kendskab til væksthuskonstruktion. Først efter krigen, da bogens forfattere ved et frugtbart samarbejde forenede den enes planteviden med den andens tekniske kunnen, skabtes et standard væksthuse, der kom til at præge udviklingen i dansk væksthusegartneri i mange år.

I de forløbne 75 år er der sket store forandringer indenfor væksthusektoren. De gamle »herregårdskulturer«, vindruer og ferskener, er efter en kort renæssance under anden verdenskrig forsvundet. Efter 1972 blev importen af snitblomster fri, og dermed forsvandt grundlaget for at dyrke dem. Moden har også påvirket planteudvalget, og de storblomstrende chrysanthemum som »Mrs. R.C. Pulling« er nu kun historie, og nelliker, der engang var en hovedkultur, kendes knap nok af unge gartnere. De gamle handelsgartnerier med et righoldigt plantesortiment til lokalt salg er afløst af specialiserede plantefabrikker med eksport for øje, og bærebøren er (næppe med sorg) afløst af nutidens container på hjul.

Bogen er skrevet i et letlæseligt og levende sprog og bærer præg af de to forfatteres livslange arbejde med og kærlighed til planter og væksthuse. Bogen er udsendt som jubilæumsskrift, men kan købes ved henvendelse til G.F. Garta.

Aage Søgaard Andersen

Penelope Hobhouse

Plants in Garden History

Pavilion Books Limited, London 1992

320 sider, 200 farvefotos, 175 sort-hvide. 40 £

Det er en meget smuk bog udstyret med et meget stort antal billeder i farver. Det er en udpræget gavebog; men der ligger et stort og grundigt videnskabeligt arbejde bag. Derfor vil det være en god ide, hvis forskere, der beskæftiger sig med emnet, læser den.

Penelope Hobhouses emne er planter, der gror frit i haven. Hendes mål er at indgyde haveplanterne liv og iklæde indførselsdataene kød og blod. Forfatteren stiller sig det spørgsmål: Har nye planteindførsler påvirket havestilen?

Hovedteksten er så ladet med oplysninger, at den sine steder kan virke lidt tung, men efter hvert kapitel tages enkelte personer eller kilder op til behandling i ganske korte og letlæste essays. Alle billedtekster er udførlige og interessante. Bogen kan således læses på flere niveauer.

Forfatteren har begrænset sit stof til europæiske/amerikanske haver og deres udgangspunkt, de mellemøstlige haver. Pladsen tillader ikke at gå i detaljer med de klimatiske og tekniske betingelser, der forudsætter et vellykket resultat.

Hvis man helt nøjagtig ønsker at vide, hvordan haverne så ud, kræves en undersøgelse af små områder med samme klima og kultur. Man erinder Ole Worms kommentar til Otto Sperlings planteliste: Hans mange frø spirer, men planterne når ikke til blomstring.

Jeg husker besøg i irske plantesamlinger. Man havde registreret, hvilke frø/planter man havde puttet i jorden, men man ventede stadig på blomstringen, så man kunne få bekræftet, at det også var den registrerede plante.

Der er ikke tvivl om, at forfatteren er klar over problemet med klimaforskellene, men der må sættes en grænse.

Forfatteren virker som haveplanlægger. Derfor mærker man et fast og kompetent greb om planter og havestil. Særlig gennemgangen af udviklingen af havestil giver nye og interessante perspektiver.

Det er spændende, at interessen for havekultur nu har vokset sig så stærk i Amerika, at et helt kapitel kan helliges historiske amerikanske haver. Oven i købet handler et essay om gartner Jens Jensen, der emigrerede til Midtvesten i 1884. En stor del af hans virke var knyttet til Ford familien. Typisk nok endte et af hans engagementer, da Mrs. Ford ville have placeret et rosenanlæg midt i et af hans landskaber.

Et hjertesuk: Haveforskning er international. Det ville være vidunderligt, hvis forlæggeren havde ofret en alfabetisk liste over de trivialnavne, der nævnes i bogen, efterfulgt af det latinske plantenavn, forfatteren regner for den korrekte oversættelse. Man kan ikke sætte sin lid til, at ordbøgerne har den rigtige oversættelse.

Allerbedst, hvis man også fik et register, der indeholdt alle de planter, der nævnes i teksten, givet ved deres latinske navn, således at bogen kunne bruges som opslagsværk. Det er meget at bede om, men så stort et videnskabeligt arbejde som dette fortjener det.

Annie Christensen

Uraniborgs Renässansträdgård. Renässansens växtmaterial.

Rapport från ett seminarium på Alnarp 19. feb. 1991.

Red. Kjell Lundquist.

Sven-Ingvar Andersson, Richard Bradshaw, Allan Gunnarsson, Klas Hyltén-Cavallius, Johan Lange, Kjell Lundquist.

Institutionen för Landskapsplanering, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp.
Stencil 93:7.

Illustreret, 120 sider.

På initiativ af Sven-Ingvar Andersson afholdtes et endags seminar på Alnarp, foranlediget af den planlagte delvise restaurering af Uranienborgs renæssancehaveanlæg, som blev indviet 3. juli 1992.

I 6 artikler på svensk, engelsk eller dansk behandles seminarets emner.

Klas Hyltén-Cavallius: Tycho Brahe og forskningsanlægningen på Ven. Side 1-12.

Tycho Brahe, som han egentlig hed, var født i Skåne. I 1573 skrev han en bog om en stjerne, han havde opdaget i 1572. Denne bog gjorde Tycho Brahe berømt. For at Danmark ikke skulle miste en berømt videnskabsmand, tilbød Kong Frederik II Hven til Tycho Brahe. Her opførtes Uranienborg, et kombineret slot og observatorium med et alkymistlaboratorium i kælderens. Således gennemgår Klas Hyltén-Cavallius Tycho Brahe som person, hans anlæg på Hven, hans astronomiske arbejde, anlæggenes forfald efter hans død, arkæologiske udgravninger, oprettelse af Tycho Brahe Museet, restaurering af Stjerneborg, dannelsen af en arbejdsgruppe, der fremkom med forslag til restaurering til indvielsen den 3. juli 1992, netop 400 året for kronprins Christians (senere kong Christian IV) besøg på Hven den 3. juli 1592.

Ang. Sven-Ingvar Andersson: Uraniborgs renässansträdgård - Restaureringsprojektets förutsättningar och hypoteser: se oversættelsen ovenfor.

Johan Lange: Hortikulturelt plantemateriale i 1500-tallets Danmark med specielt hensyn til Uraniborg-haven. Side 21-34.

Der er ingen præcise oplysninger om, hvilke planter Tycho Brahe har dyrket i sin renæssancehave, men i artiklen henvises til nogle kilder, der kan give sparsomme oplysninger om, hvad der kan have været dyrket. Fra Tycho Brahes dagbogsnotater fås ideer til lægeplanter, der kan dyrkes i vort klima. Andre kilder til datidens planter er arkæologiske fund, plantelister, havebeskrivelser og samtidig trykt litteratur om udnyttede planter, f.eks. lægebøger. (Det er nok ikke sandsynligt, at alle de nævnte planter

har været dyrket. F.eks. blomstrer *Crocus sativus* ikke eller næsten ikke i Danmark og kan derfor ikke levere noget safran). Omkring 200 planter nævnes som kendte dyrkbare planter på Tycho Brahes tid.

Artiklen er på dansk med plantenavne tillige på svensk og latin.

Richard Bradshaw: The use of pollen and seed analysis to reconstruct a historic garden. Side 35-40.

Arkæologiske undersøgelser, der omfatter daterbare og bestemmelige planterester, er en værdifuld kilde. I artiklen behandles generelle aspekter ved fund af pollen og andre plantedele. 4 'case studies' dækkende perioden fra år 200 til 1700 gennemgås fra England, Sverige og Schweiz.

Allan Gunnarsson: Nogot om fruktträden i renässansens trädgårdar og särskilt i Uraniborgs. Side 41-64.

Ud fra forskellige hypoteser behandles frugttræernes betydning til beboelse, blomster- og nyttehaven. Der findes ikke nogen fortegnelse over, hvilke frugter og sorter, der dyrkedes på Uraniborg. Forfatteren udvider det geografiske område, og stiller spørgsmålene: Hvilke frugter dyrkedes i Norden på den tid? Hvilke frugtsorter var der tale om? Voksende sorterne på egen rod eller var de podede og i så fald på hvad? Hvorfra kom frugttræerne? Disse spørgsmål søges besvaret ved gennemgang af samtidens plantelister og litteratur. De vigtigste frugter har været æble, pære, blomme og kirsebær. For disse frugter omtales en række frugtsorter, der har været dyrket i især Nordeuropa, og de grundstammer, der blev anvendt ved podning. Plantelister, der anvendes ved køb af frugttræer viser, at langt den største del af frugttræerne blev købt i Holland og en mindre del i Frankrig og Tyskland.

Kjell Lundquist: Växtsamlingar, växtförteckningar och botaniska verk från renässansens Europa - en kort presentation. Side 65-116.

For at skaffe en bred og grundig baggrund for forståelsen af tiden og specielt (have)plantekendskabet før år 1700 (1600) bringer Kjell Lundquist en indholdsrig liste over dengang og tidligere eksisterende botaniske haver og faglitteratur i Europa, og det er blevet til 12 botaniske haver, begyndende med Vatikanets fra 1277 (pave Nicolas III) og sluttende med Uppsalas fra 1656; Københavns (Christian VI's) fra 1600 synes at mangle. Yderligere 222 bogtitler; endelig bringes en liste over forfatterens kilder, 82 ialt. Også mange billeder af nogle af de gamle haver bringes; de viser ret klart at Tycho Brahe må have haft kendskab til fx Paduas have (hvad også er nævnt i Sven-Ingvar Anderssons artikel ovenfor) og vel også til Firenzes have, idet begge har iøjnefaldende cirkelrunde elementer, eller rettere: Hven-haven kan have haft den ene og/eller især den sidste som

forbillede, idet Firenzes er formet som et kvadrat, der gennemtrækkes af to diagonalt stillede rette gangforløb og rummer et centralt, rundagtigt (strengt taget ottekantet) parti i midten. Afvigelserne er dog tydelige, især hvad angår Padua-haven, idet denne inden den senere udvidelse var helt cirkelrund med 4 indlagte firkanter. Det runde parti i Firenzes botaniske have, nu med centralt bassin, findes endnu idag i formindsket udformning.

De øvrige billeder forestiller alle tre Leydens botaniske have med det bekendte middelalderhavesystem: lange rektangulære bede på langs og på tværs, som det for længe siden er blevet rekonstrueret, og som kendes fra Skt. Gallen-klostrets plan fra 820. Det har helt sikkert været et håbløst forældet princip for Tycho Brahe.

Litteraturen før 1700

Det er en imponerende lang liste dels over håndskrifter, hvoraf dog langt de fleste er blevet udgivet på tryk, dels over regulære bøger, særdeles mange på latin, ellers på alle Europas ikke-østlige sprog. Endelig bringes en række fine plantebilleder, hvoraf to er fra sydligere lande. Til indsamling af alt dette havde Åsa Ahrland og Börje Löqvist ydet bidrag. Det med sene sydeuropæiske og hollandske plantebilleder, vist fra henholdsvis 1614 og 1610, som illustration til en redegørelse for plantebestanden i en nordisk have fra ca. 1580 indebærer den fare, at man umiddelbart slutter sig til Hven-havens plantemateriale ud fra billedernes planteudvalg, hvis ikke der advares mod det. Bortset fra dette og enkelte andre ubetydeligheder er der kun godt at sige om dette enorme arbejde.

Forfatterne til denne rapport har hver især behandlet deres emne grundigt. Alligevel sidder man som læser tilbage med en underlig følelse af, at det er utroligt så lidt man reelt ved om den havebrugsmæssige side af et så unikt anlæg som Uranienborg. Alle forfatterne har, for at kunne behandle deres emne, måttet ty til kilder, der geografisk ligger langt, ofte meget langt fra Hven. Rapporten får derved en mere generel og større værdi for den, der interesserer sig for renæssancetidens planter, takket være den grundige gennemgang og de fine litteraturhenvisninger, såvel i teksten som efter de enkelte artikler.

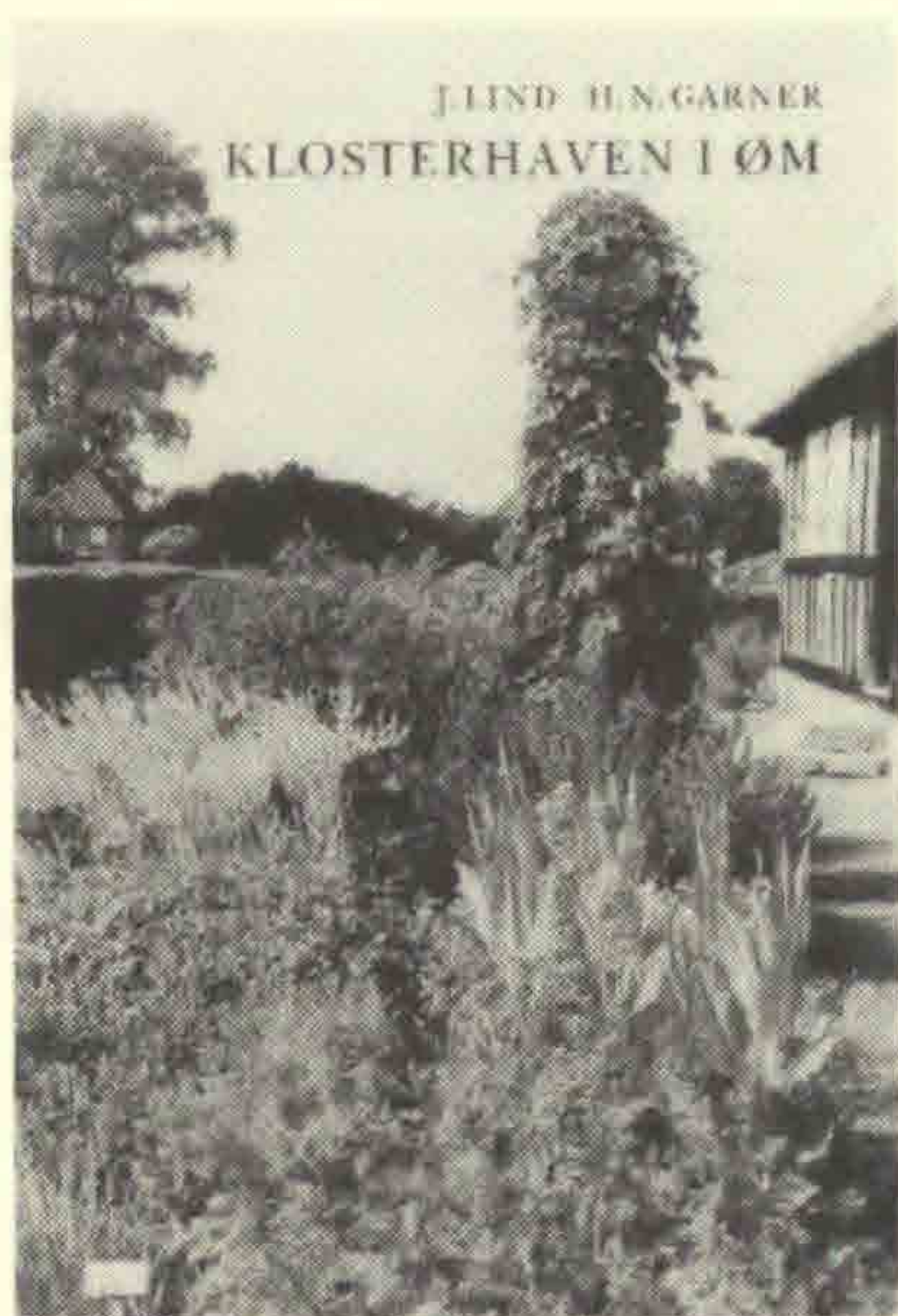
Finn T. Sørensen og Johan Lange

J. Lind og H.N. Garner
Klosterhaven i Øm
Øm Kloster Museum 1993
Illustreret, 72 sider.
Pris: 60,- kr.

Bogen beretter om området Øm's plantevækst og topografi før klostret blev grundlagt i 1172 af Cistercienser-munke, og dernæst om munkenes holden stand hele middelalderen igennem, med såvel nedgangs- som opgangstider. Klostret holdt stand til år 1560, 24 år efter reformationen.

Bogen omtaler først og fremmest klosterplanter, der optræder gennem historiske kilder, arkæologiske udgravninger og som levende relikte planter. Et ejendommeligt fund er en rødgrangren med tilhørende ni kogler i en brønd. Ialt gennemgås 77 planter, der er opført alfabetisk ud fra det danske navn. Den største del er lægeplanter, samt enkelte krydderplanter, pryddplanter, duftplanter, frugtplanter og farveplanter. Lidt over halvdelen af de omtalte planter er gengivet enten i historiske stregtegninger eller på farvetavler. Farvetavlerne viser alle oprindeligt fundne plantearter ved klostret. Illustrationerne er i de fleste tilfælde ikke anbragt nær teksten, men mere tilfældigt spredt ud i bogen. En udmærket lille bog, som den besøgende kan have gavn af under et besøg i klosterhaven og som et lille opslagsværk over de almindeligste klosterplanter.

Finn T. Sørensen

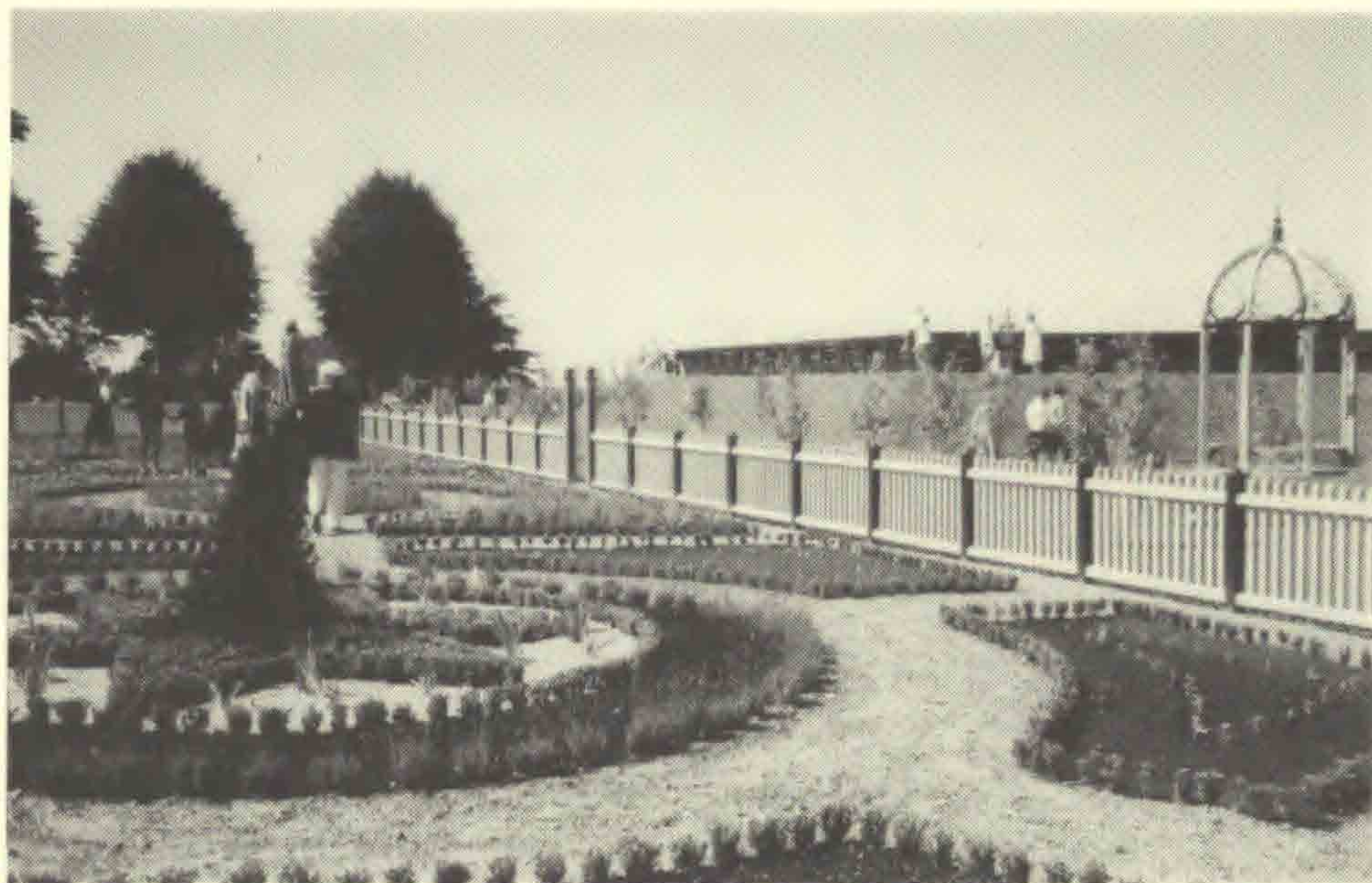
Ekskursioner

Hven lørdag den 26. juni

Godt 40 deltagere, hvoraf mange gæster, tog via Landskrona og i frisk vind og varm sol i løbet af formiddagen til den grønne og frodige ø med mange små blomstrende haver og ret mange til dels meget store træer, fx sunde elmetræer.

Målet var *Uraniborg-anlægget* midt på øen, ganske særlig den rekonstruerede fjerdedel af Tycho Brahe-haven, der i sin helhed kendes fra samtidige plantegninger. Professor Sven-Ingvar Andersson har stået for plantevalget og -fordelingen i den ganske anseelige og særdeles velpassede have, der blev anlagt i foråret 1992 og nu er i god udvikling.

Også voldanlægget og den imponerende kampestensmurforstærkning incl. et svært planke-brystværn øverst oppe, specielt ved voldens østlige fjerdedel, havde Sven-Ingvar Andersson og medarbejdere givet udkast til,

til dels ud fra de foreliggende gamle tegninger, mens murværket havde givet anledning til særlige overvejelser. Det samme havde været tilfældet ved fremstillingen af den luftige og elegante havepavillon, der ligeledes kendes i grove træk fra de gamle tegninger, og træstakittet omkring den store havefjerdedel. Se iøvrigt Sven-Ingvar Anderssons artikel foran i dette årsskrift. Der er foreløbig valgt, foruden mange frugtsorter, ca. 30 plantearter, der med undtagelse af de let formbare taks og buksbom er urteagtige (eller halvbuskagtige som ambra, liden singrøn, havetimian og til dels malurt og gyldenlak). Et par lave og tætte, stjerneformede tæpper udgøres af buksbom omkring en ca. 1½ m høj kegleformet taks. Buksbom udgør ligesom lavendel og isop kantplantningerne om de øvrige bede, der alle er tæt beplantede med lave eller halvhøje plantearter; ret høj er kvan; iøvrigt noteredes almindelig akeleje i stærkt blå form; den fyldte form af *Semiquilegia ecalcarata*, der også er etiketteret *Aquilegia*, er så lidt som hovedformen tidstypisk og bør udskiftes. Også *Stachys grandiflora*, der er etiketteret *Stachys betonica*, bliver forhåbentlig udskiftet. Formodentlig vil det også være muligt for den dygtige lokale gartner at få fat i mere tidstypiske former af havenellike og gyldenlak og haveforglemmigej. Også haveportulak ser meget forædlet ud.

Løgvæksterne er problematiske, fx omtales havetulipan ikke i dansk litteratur før 1647 (Block), men vides dog at have vokset i Sorø i 1630erne (Bursers herbarium). Til Ml.Europa kom havetulipanen ved den kejserlige gesandt Busbeque's mellemkomst fra Persien i 1559. Efter 18 års forløb nåede enkelte havetulipaner fra Tyskland til England, yderligere 11 år senere, dvs. 1588, kom en større sending til Holland-Belgien. Det er usandsynligt, at havetulipanen kan være nået til Hven før 1600, og det samme gælder kejserkrone, *Fritillaria imperialis*, første gang nævnt hos Block 1647. Kejserkrone-planterne var på denne årstid allerede stærkt nedvisnede ligesom et par ubestemmelige *Scilla*-arter, formodentlig *Hya-cinthoides italica* og *non-scripta* fra henholdsvis 1600- og 1700-tallet. En ægte løg, nemlig purløg, *Allium schoenoprasum*, der formodentlig er vildtvoksende på Bornholm, men ellers er indført i 1400-tallet eller lidt tidligere, er altså foreløbig den eneste tidsægte løgvækst.

Af de fremspirende enårige sommervækster kunne »gul lupin« klart erkendes som en lupin, og hvis den viser sig at være gulblomstret, må den endda erklæres for helt tidsægte, idet den er vor eneste middelalderlige lupin-art. *Delphinium ajacis* er derimod fra 1800-tallet; væk med den. Morgenfrue er helt i orden og må kaldes middelalderens »solsikke«, idet den kaldtes således i århundrederne før nutidens solsikke, *Helianthus annuus*, oprindeligt kaldt »solblomst(er)«, ca. 1610, trængte sig frem i haverne og på frømarkedet. Alle de følgende i den rekonstruerede have iagttagne plantearter er også tidsægte for Tycho Brahe-perioden: Lægesalvie, *Salvia*

officinalis, kvan, *Angelica archangelica*, malurt, *Artemisia absinthium*, balsam, *Tanacetum balsamita*, citronmelisse, *Melissa officinalis*, julerose, *Helleborus niger*, isop, *Hyssopus officinalis* og lavendel, *Lavandula angustifolia*.

En gennemgang af de få foreliggende kilder til vort kendskab til middelalder- og 1500-tal-plantebestanden i danske haver, specielt Uraniborghaven, blev foretaget af undertegnede, der især pegede på 1) Tycho Brahes egne yderst sparsomme oplysninger («stiklinger sat d. 6. april 1591»), 2) på gamle lægemiddelnavne, »Tycho Brahes Urter« osv. med tilhørende konkrete lægeplantenavne, 3) Visse arkivaliers alsidige oplysninger om haveplanter dyrket samtidigt af Tycho Brahes velynder kong Frederik II på Skanderborg, deriblandt 21000 humleplanter bestilt i Tyskland. Derimod advaredes der mod at tillægge reliktplanter på Hven nogen vægt.

En særdeles instruktiv og oplysende redegørelse for arbejdet blev indledningsvis givet af Sven-Ingvar Andersson: Ca. 5 mill. sv. kr. var ydet af stat, kommune og et privat fond; den enorme støttemur havde alene kostet 1 mill. kr. Økonomien i foretagendet var ellers begyndt på den måde, at en meget interesseret privatperson havde tilskyndet kommunen til at gå finansielt ind i sagen. Men først da man modtog en anonym gave på 50000 sv. kr. i kommunen begyndte denne at røre på sig. Senere fandt man ud af, at det nok var den interesserede privatperson, der var giveren. Mange begrænsende hensyn har måttet tages, således til den meget nærved eller rettere på selve havens nordøst del liggende skole og til den lidt fjernere 1800-tals kirke.

De fleste ekskursionsdeltagere havde medbragt frokost og kunne indtage den spredt i smågrupper over terrænet. Mange måtte derefter tage den tidlige færge mod Landskrona og videre; andre kunne blive næsten to timer længere på øen og benyttede lejligheden til en halv times spadseretur ud til Sct. Ibbs Kirke og de meget smukke klinter, Backafallen mod den danske kyst. Overalt vrimlede det med cykler og cyklister i alle aldre. Cyklerne kan lejes på øen for en billig penge.

Johan Lange

*Århus og Djursland den 21.-22. august 1993.
Lørdag den 21. august.*

Gartner Gitte Røn bød ca. 36 deltagere velkommen til Den gamle By. Vi startede med i samlet flok at gå til Borgmestergården. Idag passes haverne i Den gamle By af en gartner og om sommeren tillige af to langtidsledige. Gitte Røn har været ansat i Den gamle By i to år. Tidligere passede Botanisk Have anlæggene i Den gamle By. Borgmestergården var den første

bygning opført uden for Århus i 1914 i det, der senere kom til at hedde Den gamle By. Oprindeligt var det en købmandsgård. Straks fra starten var man opmærksom på, at der til den gamle bygning hørte en have. Sidst i 20'erne anlagdes et bed efter en tegning af Hans Rasmussen Block, med sirlige mønstre i buksbom. Senere er buksbombeplantningen skiftet ud, men udformning er som i 1920'erne. Omkring bedet var en rødmalet træramme med guldknapper. Helt efter forskriften. Midt i bedet stod en stor *Agave americana* fol. var. (med gule bladrande) i en potte. Det er nok tvivlsomt om agaven var kendt af Hans Rasmussen Block. Der var ikke plantet andre planter i buksbombedet, da man var i tvivl om, hvilke planter dette skulle være. Ved siden af buksbombedet var der to rækker af den gamle rose 'Grootendorst'.

Fra Borgmestergården gik turen til Apotekerhaven, der netop var blevet udvidet for et år siden. Her var plantet 91 lægeplanter i firkantede bede indrammet af egetræslægter. Blandt de planter, der bl.a. blev dvælet ved, kan nævnes svaleurt, *Chelidonium majus*, hvor den almindelige var til stede, men også den mutant *Chelidonium majus* v. *laciniatum*, der første gang er samlet i 1639 af Burser, Sorø. Et moderne paradisæbletræ havde flere flotte mistelten med frugter. Langs et plankeværk var sat to gamle æbletræer på svagt voksende grundstamme. Kvan og skotsk lostilk blev omtalt, tillige med bulmeurt, der var tilstede i to arter, dels den enårige hvid bulmeurt og et meget lille eksemplar af den toårige bulmeurt, begge med blomster. Næsten alle planterne var afblomstret. Såvel hylde- som lægebaldrian var tilstede. Der var dog nogen tvivl om det var den rene lægebaldrian.

Turen gik videre til området med drivhusene, to gamle halvtagshuse fra omkring 1850 fra Bernstorff Slot og Gelskov ved Holte. Det store drivhus blev brugt til udstilling af Oldemors potteplanter. Det lille drivhus blev brugt til plantesalg og formering af planter. Mellem drivhusene var der stauder og sommerblomster. Fra det store drivhus kan bl.a. nævnes: hvidblomstret *Zephyranthes* foræret fra Dalgas-familien i 1953, en lyserød pelargonie fra Gråsten Slot, 10 duftgeranier fra Dronning Ingrid, egeløvsgeranie, kamfergeranie, tredenæspelargonie og mange andre pelargoniearter og sorter. Desuden sås *Mimosa pudica*, stueakacie, johannesbrød, fru Heibergs hår, mahoniebregne, *Fuchsia procumbens*, en fyldt form af granatæble, *Grevillea robusta*, kalla, *Anisodonteia capensis*, husfred, klokke-træ, buelilje, *Beloperone*, *Aeonium arboreum*, paletblad, spiralfrugt, *Agapanthus* og tre vinplanter af sorten »Frankentaler«, der dog var kraftigt angrebet af meldug. Planterne, der stod på trappeformede hylder, var alle forsynede med store træetiketter med tydeligt dansk navn efter bogen Oldemors potteplanter, kun en enkelt *Aloe* og *Oxalis* korrigeredes. Planter mellem drivhusene, der især blev lagt mærke til, var *Agastache foeniculum*, anis-isop med en dejlig mynteagtig duft fra bladene og en endestillet violetrød tæt, bred aksformet blomsterstand, *Aloysia*

triphyllo, citron-verbena, en busk med små hvidlige blomster og en stærk citronduft, når man berørte de modsatte, trekoblede blade og *Salvia rutilans*, ananas-salvie, der dog ikke blomstrede på nuværende tidspunkt. De sidstnævnte to planter tåler ikke frost. I det lille drivhus var der en livlig handel med Oldemors pottedplanter, især arter og sorter indenfor *Pelargonium*, men *Campanula pyramidalis* sås også. Mange planter var allerede udsolgt.

Opholdet i Den gamle By afsluttedes i Gartnerboligen med en udstilling af gamle gartnerredskaber m.m. Under opholdet ved drivhusene var vejrguderne ikke så venligt stemte, da der kom en kraftig regnbyge.

Haveanlæggene i Den gamle By bar præg af velpasethed og stor anstrengelse med af anskaffe tidstypiske planter. Etiketteringen var god.

Rosenholm

Lørdagens sidste besøg gik til Rosenholm Slot ved Hornslet.

Vi besøgte først Pirkentavl, den fine kvadratiske havepavillon, som oprindeligt har udgjort det sydvestlige hjørne af staldgården og som er det eneste velbevarede murstenslysthus i Danmark fra renæssancen i 1500-tallet. Der var desværre ikke adgang til bygningen. Derefter gik selskabet videre til barokhaven, hvor Jette Abel påpegede hovedlinierne i haveanlægget og den ejendommelighed, at det er helt løsrevet fra slotsanlægget. De tidligere beskårne linde, der nu står med flere års tilvækst, og de runde lindelyst-huse blev vurderet og diskuteret, herunder alléernes alder og pleje eller manglende samme. De nyplantede linde midt i vestrummet var endnu ret spæde, spørgsmålet var, hvad der videre skulle ske med dem.

Den gamle køkkenhave var under omlægning til ny rosenhave, et anlæg som flere af deltagerne stillede sig noget skeptiske over for. Det vil kræve store ressourcer, hvis en rosenhave på det sted skal *blive vellykket, og de ressourcer kunne måske bruges bedre på at pleje den gamle haves rammer og hovedelementer.*

Havevandringen blev efterfulgt af en meget instruktiv rundvisning på slottet under ledelse af den unge guide Peter Broe.

Søndag d. 22. august 1993

Clausholm

Selskabet samledes morgenfriske kl. 9 på parkeringspladsen ved Claus-holms staldgård, vejret var fint.

Godsejer Kim Berner modtog os sammen med professor J. Palle Schmidt fra Landbohøjskolen. J. Palle Schmidt rådgiver p.t. godset om havens pleje.

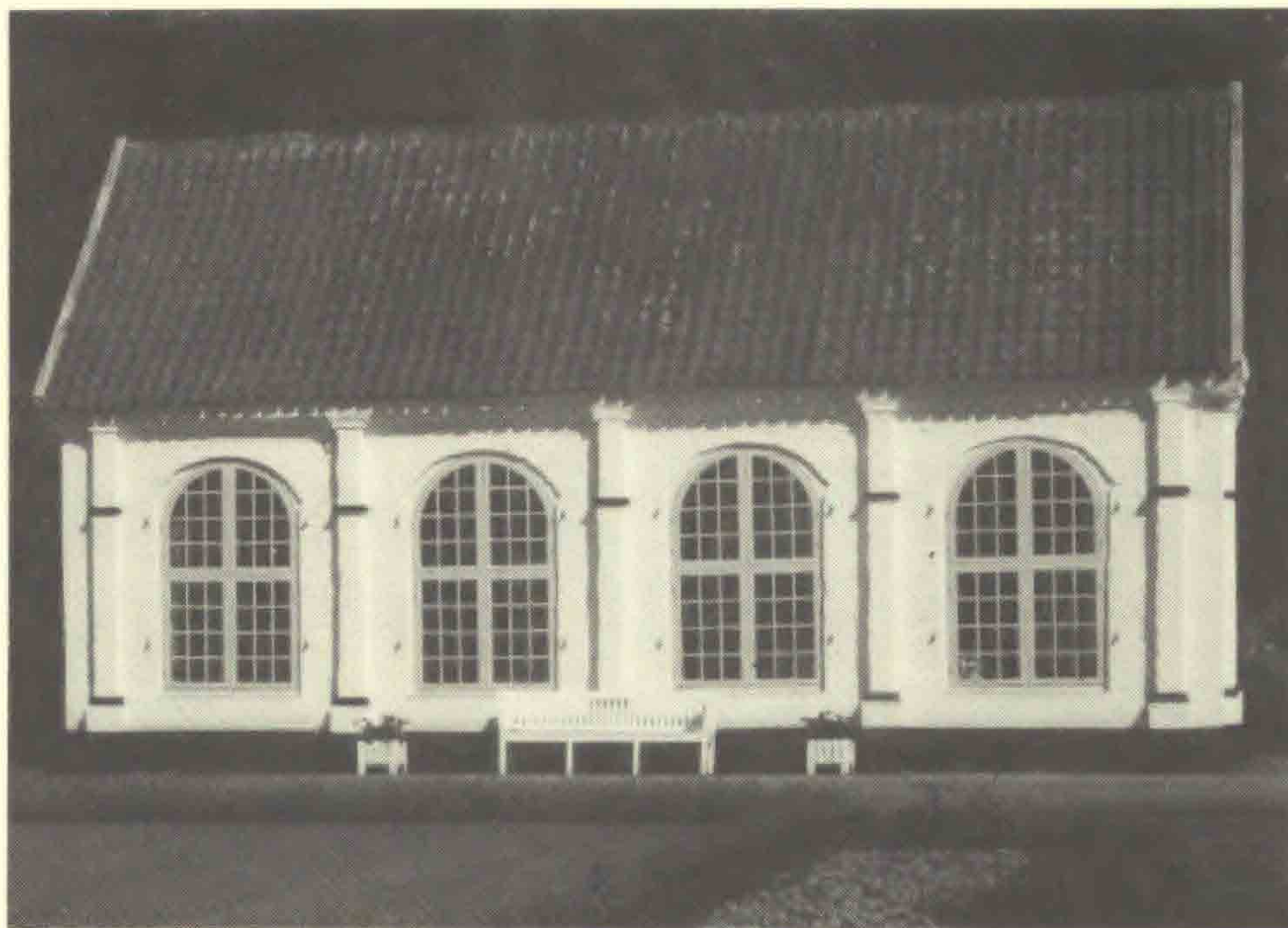
Ekskursionsdeltagere på Clausholm.

Godsejer Berner inviterede, selv om vi ikke havde bedt om det, selskabet indenfor, så vi fik lejlighed til at opleve kaskaden, der sprang i dagens anledning, og den terrasserede have inde fra havesalen, og her fortalte Kim Berner selv kort historien om haven og kaskaden. Der blev fotograferet livligt.

På havetrappen fulgte Kirsten Lund-Andersen historien op og endelig overtog J. Palle Schmidt ordet og forklarede om den igangværende plejeplan for såvel skråningerne mellem terrasserne, voldgravenes og dammenes bredder og for alléerne, hvis kroner er blevet skåret tilbage og rensset for døde grene i den forløbne vinter. Selskabet gik op langs kaskaden og beundrede udsigten ned til det nykalkede slot og derefter rundt i alléerne, først ud i den lange vestgående allé, derefter mod nord op til de tre runddele i Den Huitfeldtske park for endelig at vende tilbage gennem alléen i den nordlige del af hovedaksen til staldgården.

Gammel Estrup

Næste besøg gjaldt Herregården Gammel Estrup, som danner rammen om både Dansk Landbrugsmuseum og Jyllands Herregårdsmuseum.

Orangeriet, Gammel Estrup.

Selskabets besøg omfattede en tur i parken og en rundvisning på Herregårdsmuseet i den imponerende hovedbygning.

Haven: Fine kugleklippede linde kanter havegangen, der fører til prydhaven. Prydhaven ligger nord for hovedbygningen, den er omgivet af en kanal. Det første haverum er parterrehaven, den var ikke noget lysteligt syn, bede med udplantningsplanter i en uheldig arts- og farvesammensætning kantede korsgangens skæringspunkt midt i haven.

Mod nord afsluttedes haverummet af to fine orangeribygninger bygget i midten af 1700-tallet, som Pirkentavl enestående i Danmark.

Parterrehavens nord-sydgående akse fortsættes mod nord i en havegang kanted af klippede linderækker, vest for den klippede lindeallé ligger endnu et haverum gennemskåret af diagonalgange kanted af rester af lindehække.

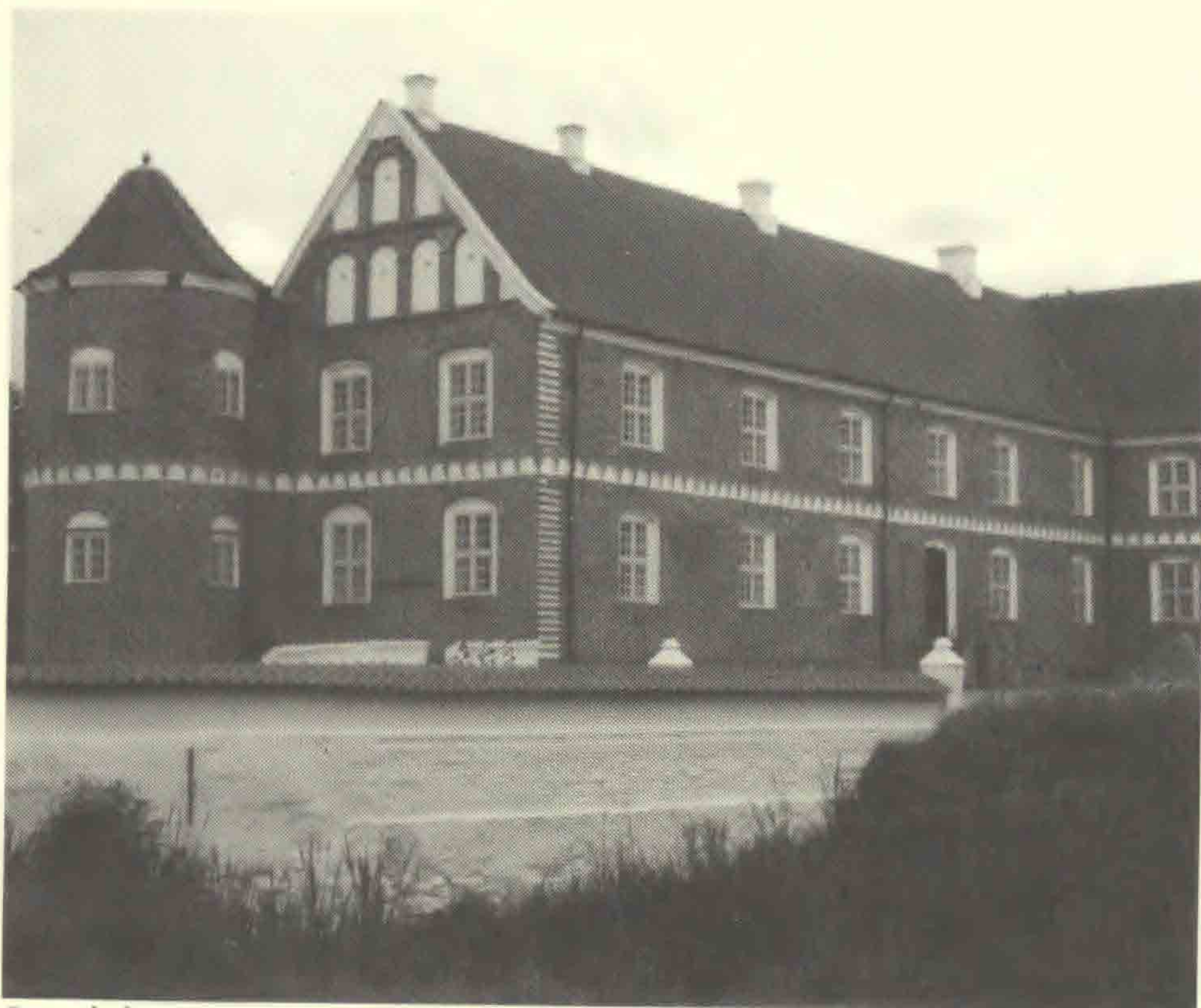
Den fortræffelige rundvisning på slottet stod Museumsdirektør Vibeke Nielsen for.

Løvenholm

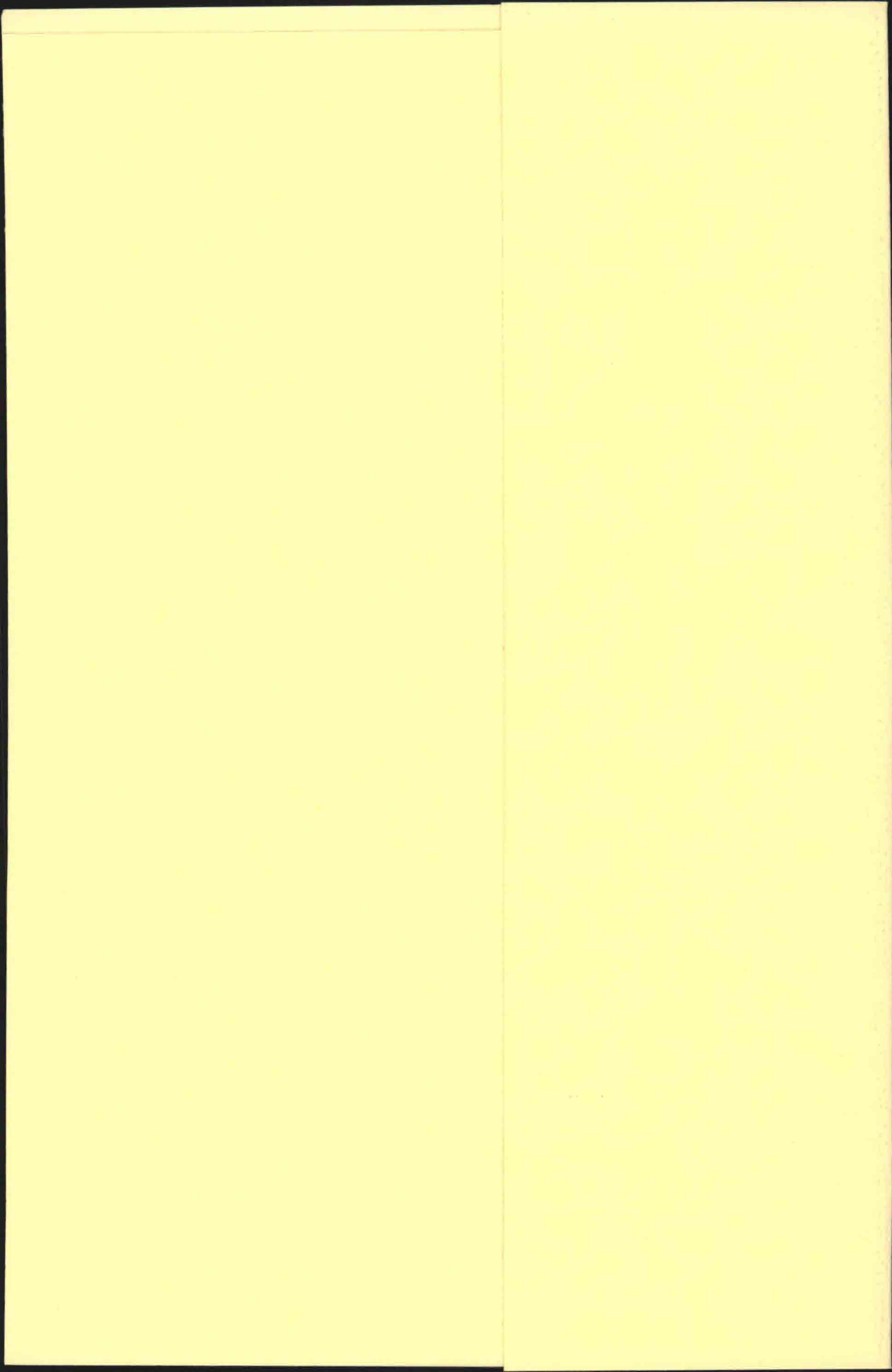
Efter en velfortjent frokostpause fortsatte størsteparten af selskabet til Løvenholm. Selve slotsholmen er ikke tilgængelig, men en spadseretur rundt om slottet gennem imponerende lindealléer omkring voldgraven gav mulighed for at opleve det tofløjede bygningsanlæg fra alle sider, lindealléerne afløstes af kastanie- og elme-alléer, den sidste stærkt angrebet af elmesyge. Enkelte sjældnere træer, fx. *Ptelea trifoliata*, og et klippet lysthus i bøg tiltrak sig opmærksomhed.

Herefter sluttedes ekskursionen, deltagerne fordeltes i bilerne, efter hvilke færger de skulle hjem med, og en god tur var slut.

Jette Abel og Finn T. Sørensen

Løvenholm.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Johan Lange: Gråbrødreklostrets planter i Ribe	7
Sven-Ingvar Andersson: Uraniborgs renæssancehave	14
Kjell Lundquist: Runddelen (»Rondalen«) på Ulvåsa	20
Asger Ørum-Larsen: 2400-årig marmorsarkofag udgravet i park i Flensborg	25
Anette Kruse og Johan Lange: Et væld af grønt. Fra restaureringen af Dronning Caroline Amalies kiste i Roskilde Domkirke	28
Niels Klougarts Erindringer, et uddrag ved Asger Klougart	37
Hundredårsminder	
Georg Georgsen	46
Hans Mosegaard	55
Små meddelelser	
Havekulturfonden	58
Haven på museum	58
Bevaring af gamle havesorter i England	60
Havebrugshistorisk dagbog okt. 1992 - sept. 1993	62
Bibliografi okt. 1992 - sept. 1993	66
Anmeldelser	
A. Klougart og Vilh. Nielsen: Gartnerfaget, 75 år med Vækst og Udvikling	70
Penelope Hobhouse: Plants in Garden History	71
Uraniborgs Renässansträdgård. Renässansens växtmaterial	73
J. Lind & H.N. Garner: Klosterhaven i Øm	76
Ekskursionsberetninger	
Hven lørdag den 26. juni	77
Århus og Djursland den 21. - 22. august	79